

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ

Ф Е Р У З А

(Жавоҳирлар ҳақида нақл ва ҳикоятлар)

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЕТИ

Беруний, Абу Райҳон

Феруза: (Жавоҳирлар ҳақида нақл ва ҳикоятлар) [Нашрга тайёрловчи ва таржимон А. Ирисов]. Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 1993, 96 б.

Бундан минг йил муқаддам яшаб ўтган қомусий олим Абу Райҳон Берунийнинг жаҳоншумул «Жавоҳирот китоби»дан териб олинган ушбу нақллар ва ҳикоятлар китобхонанинг бундай алломани ҳақидаги таассуротларини бойитишга хизмат қилади. Уйлаймизки, ажойиб бу китоб сизга манзур бўлади, доний ҳамроҳингизга айланади. «Феруза»— Беруний таваллудининг 1020 йиллигига атаб чоп этилмоқда.

Нашрга тайёрловчи ва таржимон Абдусодиқ Ирисов.

Муҳаррир ТОҲИР ИБРОҲИМ.

Бируни, Абу Райхан. Феруза (Рассказы о драгоценных камнях).

ББК 26.325.2

4702620100 — 49
Б М 361 (04) — 93 67—93

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993 йил.

ISBN 5-86484-086-6

БЕРУНИЙНИНГ НАҚЛ ВА ҲИҚОЯТЛАРИ

Қўлингиздаги китоб Абу Райҳон Беруний қаламига мансуб бўлса-да, аммо унинг асарлари рўйхати ичида бундай нақллар ё ҳиқоятлар деган ном билан ёзилгани йўқ. Биз бу нақлларни алломанинг жавоҳирларга бағишланган асаридан сайлаб олдик. Беруний «Қитоб ал-жамоҳир фи маърифат ал-жавоҳир» («Жавоҳирни билиш учун тўпلام китоби») деган асар ёзган. Илмий адабиётда унинг тўла номини ишлатаверамиз. Лекин халқ орасида ишлатишда тилга енгилроқ бўлсин деб уни қисқароқ қилиб «Жавоҳир китоби» деб атаб қўя қолдик.

Абу Райҳоннинг бу китоби аниқ фанлар сирасига кирса ҳам, аммо ҳаммабоп асар. Унда жавоҳир билан боғлиқ бўлган турлитуман шеър, ҳиқоят, воқеалар баён этилган. Китобда учраган ана шундай парчаларининг бир қисмини тўплаб (китобда бундай қисса ва ҳиқоятлар жуда кўп) ҳурматли китобхонлар диққатига ҳавола қилдик. Бу ерда шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, Абу Райҳоннинг узи буларни адабий ё бадий асар сирасига қўшмаган. У илмий мулоҳазани тушунтириш енгилроқ бўлсин деб асарида бирор модда тўғрисида ёзганида уни шундай ҳиқоя ё шеърлар билан безашга уринган.

Абу Райҳон Беруний ёзди: «Гарчи биз баъзи жойларда турли фанларга ўтиб (яъни асл мавзудан бир оз чекиниб, демоқчи — А. И.) баъзимизга алоқаси узоқ бўлган масалаларга киришиб кетсак ҳам, бу ҳол гапни чўзиш ва кўпайтириш мақсадида эмас, балки ўқувчининг зериктирмаслик учундир. Чунки доимо бир хил нарсага қарайбериш малоллик ва сабрсизликка олиб келади. Ўқувчи бунда фандан фанга ўтиб турса, турли боғларда юрганга ўхшайди, биригини кўриб улгурмай, бошқаси бошланади ва у киши «ҳар бир янги нарсада лаззат бор» дейилганидек, уларни кўришга кизикмади ва кўздан кечиринини истайди».

Абу Райҳоннинг бу асарини мутолаа қилган киши ундан узига керакли маълумот топиши аниқ.

Масалан, бир киши тошдан ўтда ҳам кўймайдиган кўйлак тўқиган. Бунинг ростилигига ишонқирамаган одамлар уни

булаб куйдирган, лекин кўйлак ёшиб кетмаган, аксига буланган ёр ёниб, кўйлак аслдан кўра ҳам тозаланган. Шу нарсани намойиш қилиниши бунга яққол мисол бўла олади. Эътибор беринг ўзинчи асрда тошдан кўйлак тўқиш!

«Жавоҳир китоби»да муаллиф жуда кўп шоирлар ижодига мурожаат қилади, бошқа мавжуд асарларига қараганда ҳам ўз фикрининг далили сифатида бунда кўпроқ шеърини парчалар келтиради. Бу ҳол олимнинг адабиётга бўлган ихлоси, муҳаббатини намойён этади. Гарчи Беруний бошқа асарларида ҳам кўп шеърини парчалар келтирган. Аммо «Жавоҳир китоби»да келтирилган шеърини парчалар анчагина, буларда у мисоли бир адабиётшунос сифатида ёндошгандай бўлади.

Абу Райҳон Беруний бошқа бир китобида шеърятдан ўз асарида тез-тез фойдаланиши ҳақида ёзади:

«Араблар дастлаб саҳроларда яшаган кезларида хат-саводи йўқ бир халқ эди. Шунинг учун улар бирор нарсани абадийлаштириш учун эса сақлаб қолишга ишонганлар ва оғиздан чиққанини ўша заҳоти дарҳол илиб олишга интиланлар. Шў сабабдан уларда шеърят билдирма-маърифат, улуг айём ва шажаралар хотираларининг мажмуасига айланган бир нарсга эди. Шунинг учун ҳам биз тез-тез, уларнинг шаъриятига мурожаат қилиб, улардан маълумот-исбот ва далиллар қидирмоқчи бўламиз; шулар воситаси билан ниятимизни баён этамиз. Агар биз уларни тўғри келтира олсак, шеърлар бу ердаги мақсадимизга хизмат қилади, борди-ю уларни нотўғри ё ноўрин келтирган бўлсак, у вақтда дам олишда нафас ростлашга хизмат қилади, ё бўлмаса, довол ошганда меш-кобчининг дам олганидек бўлади».

Абу Райҳон Беруний шунчалар кўп шоирлар ижодидан хабардор бўлганки, бу шеърлар шарҳи, талқинини кўрганлар унинг ўзини фақат адиб бўлган, деган хулосага келиши мумкин. Унинг шеърга бўлган ҳиммати, уни нозик тушуниши ибратомуз бир ҳолдир. У бу асарда шеърни шундай таҳлил қиладики, уни мутолаа қилганда шоирга нисбатан ихлол пайдо бўлади, ҳатто шоир битган, лекин садосиз қолган сатрлардан Абу Райҳон таҳлилда садо чиққандек бўлади, назокат билан битилган сатрлар тирилиб, шоирнинг асл фикр-туйғуси рўёбга чиққандай бўлади. Унинг бу асарида икки юзга яқин шоир шеърларидан парчалар келтирилган, кўп ўринда уларни шоир айтмоқчи бўлган фикр нуқтан назаридан таҳлил ҳам қилган.

Абу Райҳон маъданлар хусусиятини баён этишда ҳам, улар билан боғлиқ бўлган воқеаларни битишда ҳам ўзига хос йўл тутди. Унинг асарида келтирилган турли туман нақл ва ўғитлари, қисса ва мулоҳазалари ўз даврида юз берган воқеалар бўлиб буларнинг кўпи биз учун бир панддур, насихатдур. Зеро ўларни бу ерда келтиришда Абу Райҳон нияти ҳам шунини билдириш эди.

Абу Райҳон китобини ўқиган киши уни ҳозирги замон киши-
сидан кам фарқ қилади. Худди ўтмиш тарихи, маданияти ва ада-
биётини яхши билган ҳозирги донишманд сенга салафлардан ҳикоя
қилаётгандай туюлади. Аллома бизларга шундай яқин ҳамнафас,
унинг мероси ҳам худди мана шулардан гувоҳлик бераётгандек.
Абу Райҳон нақлларини ўқиётганда масаланинг шу томонига эъти-
бор бериб ўқишингизни Сиз муҳтарам китобхондан сўраб қоламиз.

Абдусодиқ ИРИСОВ.

ТУЯҚУШ ЮТГАН ЕҚУТ

Бир кишининг қўлидан ерга узугидаги ёқут тушиб кетади-ю, кейин уни туяқуш ютиб юборади. Бу воқеани сонавий¹ бўлмиш икки зиндиқ² кўриб турган бўлади. Ниҳоят ёқутнинг йўқолгани маълум бўлгач, ўша икковини ўғрилиқда айблайдилар, айбига иқроп бўлиб, бўйнига олсин, деб уларни роса калтаклашади. Уларнинг ҳар бири ўз оғайнисини калтаклаётганда шеригини оқлашга ҳаракат қиларди. Ниҳоят у икковининг сонавийлардан эканлигини билишиб, воқеани бошқалардан ҳам суриштиришган экан, бу туяқушнинг иши экани, зиндиқларнинг айбсиз экани маълум бўлиб қолади.

Шу билан у иккала сонавий ўша туяқушларнинг сўйилишини гуноҳ деб билишади. Шунда ёқут эгаси апил-тапил туяқушни сўйишга киришибди ва жиғилдонидан гавҳарни олишга отилибди. Бундай қарашса, гавҳар вазни бир оз камайган, лекин ранги яхшиланган. Чунки туяқуш ичидаги ҳарорат алангали ўт ўрнини ўтаган.

Агар бу воқеа бунчалик машҳур бўлиб, элга тарқалмаганда эди, унчалик тортишиладиган масалалардан бўлиб қолмас ҳам эди. Бир донишмадан бу ҳақда сўрашганда, у шундай деган: «Мен гавҳар эгаси ҳақида бирор нарса деёлмайман, лекин у киши ишнинг кўзини билганида дарҳол туяқушни сўйиб, унинг ичидан гавҳарни чиқариб олиши ва сўнгра туяқуш эгасига тирик билан сўйилган туяқушнинг фарқини тўлаши керак **эди**».

¹ Сонавий — дуалист — дунёни билишда бир-бирига боғлиқ бўлмаган икки бошланма, чунончи, модда ва руҳ, яхшилик ва ёмонлик кабиларни мавжуд, деб билган тоифа. (Изоҳлар Абдусодиқ Иржсовники)

² Зиндиқ — ерес — худосиз маъносига. Диний таълимот қонунқоидаларига қарама-қарши бўлган ғоя-фикрлар билан суғорилган тоифага нисбатан ишлатилади. Шу сабабдан одат бўлган қонунқоидаларга норози бўлган кимсаларни сўз билан ифодалаганлар.

ҚОПДАГИ ТОШ

Ал-Қиндий¹ қоп сотиб олибди, қопда лиқ-тўла тош бор экан, ҳинд еридан келтирилган экан, лекин уни ҳали ҳеч ким оловга солиб ишлов бериб кўрмаган экан. Уларнинг баъзиларини қизитган экан, қизил ранглиси яхшиланибди. Уларнинг ичида икки парча бор экан, бири тин қора рангли бўлиб, фақат шаффофлигидан нурда оч қизил рангга кириб ялтирар экан, бошқаси эса ялтиллаб турар экану лекин рангсизроқ экан. Ўша иккала парчани қозонга солиб, эллик мисқол олтинни эритадиган муддатча қизитган, совиғач, ундан ўша иккала парчани олган, кейин қараса, ўша рангсизроғининг ранги яхшиланиб, қизилгул рангига яқинлашган. Лекин қорасининг ранги бутунлай йўқолиб, худди сарандиб биллурига ўхшаб қолган. Ал-Қиндий уни синаб кўрган экан, бу тош ёқутдан бўшроқ чиқибди.

Худди шунинг учун ҳам ёқут қиздирилса, у ҳолда унинг қизилга аралашishi мумкин бўлган бошқа рангларни кетказади ва натижада ёқут у ранглардан тозаланиб қолади.

САЙЛБОП ЖОЙ

Денгизчининг ҳикоя қилишича, кема соҳилда тўхтагач, хизматчилар қирғоққа чиқишган, кема соҳибига ўша жойни, бу бир сайлбоп жой экан, деб тавсифлаб беришган. Шу билан улар сайлгоҳга олиш керак бўлган нарсаларни олишиб, ўша томонга равона бўлишибди. Чакалакзорнинг ўртасида бир ҳовуз кўришибди, унинг четида бир қари киши ўтирганмиш. Улар чолга сўрсқми, бодомми, хурмоми ишқилиб ўзлари билан нима келтиришган бўлишса, ўша нарсалардан совға қилишибди. Кейин чол ўрнидан туриб унча ҳам узоқ бўлмаган ўз қўноғига борибди. Бир оздан кейин у хурмо новдасидан тўқилган бир қутича билан қайтиб келибди. Чол қутичага қўлини тикиб ундан бир мисқолдан кўпроқ келадиган қизил ёқутни олиб, уларнинг қилган яхшилигига мукофот сифатида соҳибга берибди. Кейин соҳиб кемага одам юбориб, ундан миқдори илгари кел-

¹ Ал-Қиндий — Абу Исҳоқ Яқуб (801—866) Урта асрда яшаган йирик араб мутафаккири, фалсафа бобида йирик асарлар таълиф қилган. Уни араб фалсафасининг отаси деб ҳам аташади. Ал-Қиндий аниқ фанлар борасида ҳам асарлар қолдирган.

тиришган мевалардан анча кўп мева дейсизми, кийим-кечаклар, лунги, туз дейсизми келтиришиб, уларнинг ҳаммасини чолга совға қилишибди. Шунда чол яна олти мисқолча келадиган бошқа бир парча ёқутни келтирибди, лекин бу тош сип-силлиқ ва жудаям нозик экан. Шунда кема соҳибни чолдан «Буни қаердан олдинг?» деб сўрабди, чол унинг қўлидан олиб, бир қуриган қумлоқ водийга бошлаб келибди. Кейин унга қараб буларни бу ерга оқиб келаятган ёмғир селлари келтирганини, ўзи бўлса буни ҳеч ҳам қидирмаслигини, чунки бунга эҳтиёжи ҳам йўқлигини, тарки дунё қилиб зоҳидлик билан кун кўраётганини гапириб берибди. Кейин чол соҳибга ваъда бериб, соҳибнинг қайтишига кўп нарсаларни йиғиб унга келтириб беришлигини айтибди. Лекин улар иккинчи бор учраша олмабдилар.

Бу воқеадан ўша водий сувининг бошланиш жойи ёқут маъдани бўлган тоғдан эканлиги хаёлга келади.

КАЛАТ

Ҳинд ерида ейиладиган донлардан гуруч, ясмиқ, мошларнинг турли-тўман навларидан бўлак яна калат деган дон бўлади. Унинг кўриниши хира — кулрангсимон бўлиб, худди нўхат ё унинг жайдарисига ўхшаб кетади.

Агар калатни бармоқ билан сиқилса, худди ясмиққа ўхшаб ейилади, лекин дони йирик бўлгани учун унинг кўриниши ҳам кенгроқ бўлади. Ўша доннинг қовуқ тошларини майдалаш хосияти бор ва китобларда айтилганча кучи ҳам ўткир.

Айтишларича, бу доннинг таъсир кучи бу тошлардан ўтиб, ҳатто тоғ тошларига ҳам етармин. Шунгача бориб етилган эканки, ёқут кавловчилар, агар маъдан ичидаги қаттиқ ерга дуч келиб қолишсаю уни кавлаб олиш оғир бўлса, пиширилган калатни ўша ерга қўйиб, ўзлари билан муддатча кутиб туриб, кейин кавлашга тушишар экан. Шунда ўша қаттиқ жойни синдириш ва майдалаш энгил бўларкан.

Бу худди олтин ва кумуш маъданларида қаттиқ жойга дуч келиганида ўтин ва ёғ солишиб олов ёқишга ўхшаб кетади.

ҚИЗИЛ ЁҚУТ ВА ҲИҚИЧОҚ

Гавҳаршуносларнинг айтишича, Сарандиб подшоҳнинг бир парча ёқути бўлган. Бу парча худди пичоқ сопига ўхшаш чўзинчоқроқ экан, подшоҳ уни нуқул кафтида айлантириб ўйнарган. Унинг оғирлиги эллик беш мисқол бўлган. Оғирлик жиҳатидан бундан катта ёқут парчаси ҳақида (шу маҳалгача) ҳеч ким хабар бермаган эди.

Эшитишимга қараганда, Сарандибда майда тошлар орасида катта қизил ёқут топилган. Ёқут ўз қобигига ўралган экан. Ёқутдан қобигини шилишгач, қарашса, ёқут салиб шаклида экан. Уни силлиқлаштириб қизитишган, кейин рум подшоҳига элтишган экан, у арзийдиган мол-дунё бериб сотиб олган ва у билан тожининг пешонасини безатган. Бу ҳикоя маълум бўлишига қарамай, у ишониш мумкин бўлган асли бирор манбага бориб тақалмайди. Рост бўлган тақдирда ҳам Ғолиб Қонстантиннинг христианликни қабул қилиши сабаблари ҳақидаги гапларга ўхшаб кетади. Эмиш осмонда унга думли юлдузлар салиб тусида кўринганмиш-да, шу билан у ўз байроғига ўша суратга ўхшаган шаклни шиор қилиб олган экан, шу билан омади келиб жангларда ғалаба кетидан ғалабага эришаверибди. Ана шу вақтгача эса, у ҳеч душмани қаршилигига дош беролмай юрган экан.

«Ахбор ал-хулофо» — «Халифлар ҳақида хабарлар» китобида айтилишича ал-Мутаваккил¹ бир кун наврўз ҳадияларини қабул қилиш учун² ўтирган экан, унга ҳар хил нафис маржонлардан ва ранго-ранг зариф камёб нарсалардан тақдим қилишибди. Шунда халифанинг ҳузурига унинг табиби Жабраил ибн Бахтияшуъ кириб қолибди. Халифа у киши билан (доимо) ҳамсуҳбат, улфат экан. Шунда халифа ундан:

— Хўш, бугунги совғаларга нима дейсан? — деб сўрабди Табиб халифага қараб.

— Бу худди гадойларнинг тиланчилигига ўхшайди, уларнинг ҳеч қандай қадри ҳам йўқ. Кел, энди мендаги нарсани қабул қил,— дебди ва енгидан абнус дарахтидан ясалган бир қутичани чиқарибди. Қутичага тилла

¹ Ал-Мутаваккил — араб халифаларидан, 847—861 йиллар ҳукмронлик қилган.

² Бундан маълум бўлишича, қадимда ҳам юксак мартабали кишилар байрам кунларида бошқалардан ҳадия олганлар, ҳатто халифаларда бу одат бўлиб, бундайлар расмийга киритилган.

ҳал югуртирилган экан. Ундан яшил шойи парчасини кўтарган экан, гавҳардан ясалган каттакон қошиқ мисли бир думли юлдуздек ярақлаб кетибди. Шунда табиб қутичани халифа олдиға қўйибди. Ал-Мутаваккил бундай қараса бунағисини ҳеч ҳам кўрмаган экан. Шунда халифа ундан: «Булар қандай қилиб сенға тушиб қолди?» деб сўрабди. У жавоб бериб: «Қўли очиқ одамлардан», дебди.

Кейин бу воқеани гапириб берибди: «У отамға Ум Жаъфар-Жаъфар онаси¹ Зубайдадан унинг шикоят қилиб юрган учта дардига даво топгани учун уч марта уч юз минг динор билан бирға ўтиб қолган. Ум Жаъфар дардининг бири томоқ оғриғидан шикоятни бўлиб, бўғма касалининг дарағи экан, унга қон қўйишни буюрган, томоғини эса хўллаб туришни айтган. Отам хотинға, фақат мен буюрган тарзда тайёрлаган овқатнигина ейиш керак бўлади, деган. Шу билан келишилганға кўра овқат пиширилган, уни ажиб сифат бир чинни идишға солиб келишган. Унда шу қошиқ ҳам бор эди. Отам менға қаради-ю кўзини қисиб, қошиқни олишимға ишора қилди. Мен шундай қилдим-да, чакманимға ўраб олдим. Хизматчи уни мендан тортиб олмоқчи бўлди. Шунда Ум Жаъфар ходимға қараб: «Болага яхши гапир, ўзи қайтариб берсин, қошиқ ўрниға ўн минг динор бер унга», деди. Лекин мен кўнмадим. Отам унга қараб: «Бекам, ўғлим ҳеч ўғрилиқ қилмаган, биринчи марта номаъқулчилик қилгани, уни қаттиқ уялтирманг, тағин юрағи ёрилиб ўлмасин», деди. Шунда бека кулиб қошиқни мен билан дадамға совға қилди».

Лекин бу қиссада қошиқнинг асли нимадан ясалганлиғи айтилмаган бўлса ҳам, унда айтилганидек порлаб-товланиб туриши унинг ёқутданлиғига, ранги қизиллиғига ишора қилади.

Шундан сўнг халифа ундан бошқа икки касали ҳақида сўраган экан, шундай дебди. «Нима бўлибди-ю сарой ходималаридан бири унга, оғзингиздан қандайдир ҳид чиқмаяптими, бекам», деб қолибди. Бека бу гапдан шундай уялиб кетибдики, у бу гапни эшитишдан кўра ўлганим яхшироқ, деб ўйлабди. Шу билан бекани асргача ҳеч нарса емасдан оч ҳолда туришни тайинлашибди, кейин оч қоринға сиркаға қорилган балиқ едиришиб-

¹ Ум Жаъфар-Жаъфар онаси. Арабларда кишини ҳурмат билан аташда ўғил номи билан бирға аташади, «Фалончининг отаси ё онаси» деб. Айниқса юқори табақа кишиларини тўғридан-тўғри оти билан атаса, бу худди мейсимагандай туюлади.

ди, энг ёмон хурмодаё қилинган мусалласнинг қолдиғини ичиришибди. Бека бўлса мусалласнинг сассиқ ҳидига чидолмай нафаси бўғилибди, кўнгли айнаб қусибди, шу тариқа даволашни уч кун қайтариб туришибди. Кейин отам унга: «Мана энди, бекам, тўппа-тўғри бориб ўша оғзингдан ҳид келаяпти, деган одамга қуҳ денг, нима деркин, ҳид келаяпти дейдими — йўқми», дебди.

Бекани жонҳалак қилгани учинчи касали ҳиқичоқ тутиши экан. Ҳатто ҳиқичоқ шундай қаттиқ тутар эканки, тутганда ундан чиққан овоз ҳужрадан чиқиб ташқарига ҳам эшитилар экан. Шунда отам хизматчиларга буюриб, қасрнинг бурчак-бурчакларига сув тўлдирилган кўзаларни тиздириб қўйибди, ҳар бир кўза орқасида махсус бир хизматчи пойлаб турадиган бўлибди. Бекани ҳиқичоқ тутган замон кимдир қўлини-қўлига ўриб чапак чалиши, хизматчилар бўлса дарҳол ўша кўзаларни саройнинг ўртасига улоқтириб юбориши тайинланибди. Кейин улар шундай қилишибди ҳам. Бека бўлса (бундан беҳабар) тунгги шовқин-сурондан чўчиб уйғонибди, ўрдан сакраб туриб кетибди. Шу-шу бўлибдию ўша чўчиганидан ҳиқичоғи қолиб тузалиб кетибди.

БОШЯЛАНГ ДЕВОНА

Маҳмудга¹ узум ғужумидек келадиган бир ёқутни кўрсатишади, унинг вазни ўн икки мисқол эди. Ҳасан ва Ҳусан² иккови ёқут нарҳини йигирма минг динор деб баҳолашди. Амир улар қўйган нарҳни тасдиқлаб шундай деган: «Бу ёқут Таручанapol шоҳники бўлган. У ўзининг бир савдогарига тўрт минг дирҳам эвазига берган экан. Агар унинг нарҳи йигирма минг динор турмаса, уни шоҳ олиб ҳам ўтирмасди». Бу ёқутнинг вазни бир ярим мисқол ҳам келмаган, ҳатто ўша аввалроқда «нажм» (юлдуз) деб тавсифланган анорсимон ёқутнинг бир мисқолича ҳам келмаган.

Чулат³ ҳақида ҳикоя қилишади: унда бир катта

¹ Маҳмуд — Маҳмуд Ғазнавий (998—1030) — Афғонистондаги Ғазна шаҳрини пойтахт қилиб буюк давлат тузган ҳукмрон. Беруний унинг саройида ишлаган эди.

² Ҳасан ва Ҳусан — Беруний даврида яшаган гавҳаршумослардан.

³ Чулат — Ҳиндистонда ўтган ҳукмрон.

ёқут бўлган экан. У узангини ўйиб унга ёқутни ўрнатган экан. Подшо уловига минмоқчи бўлса, икки оёғини гавҳарнинг устига қўяр экан. Икки нафар киши ўша узангини тўрт томонидан ушлашиб, хачир бўйи баробар баландда бўлган тахти равонига кўтариб қўйишган.

Ўша ака-ука Ҳасан-Ҳусанларнинг айтишича, улар Шаҳид амир Масъуд¹ Рай ва Жабал ерларида қойиммақом бўлиб турган пайтда унга кўриниши шерга ўхшаган узунгина қизил ёқутни етти минг нишопур динарига сотиб олиб беришган экан. Айтишларича, бу ёқут ўша «жабал» (тоғ) деган ёқут туридан бўлган. Бу худди ўша сиёҳ — Қобус² инисининг вазири қўлида бўлган ёқутга ўхшайди. Сиёҳга бу ёқут отасининг мероси бўлинганда теккан ҳиссаси экан. Ҳикоя қилишларича, бу ёқут кўринишдан худди шерга ўхшаб кетар экан. Агар кафтда ушлаб турилса бош бармоқ билан жимжилоқ томондан кўриниб ҳам турган.

Гапириб беришларига қараганда ўша ёқутни Сарандиб ороли назоратчиларидан эплаб олиб ўтиши худди бир чўпчакка ўхшаб кетади. Чунончи уни олиб чиққан одам дастлаб сочини олдирган ва мисдан бир калпоқ қўйдирган ва уни тешиб худди элақка ўхшатган. Кейин унда гавҳар қўядиган бир жой қилдирган ва бошнинг орқа томондаги туйнугини кенгайтирган, кейин унга бошини суққан ва шу куйи қолиб сочи қирқилган жойдан соч ўсиб, унинг тешикларидан чиқмагунча ўша мис қалпоқни бошидан олмаган. Шу билан соч мис қалпоқни қоплаб бекитган, у бўлса ҳассага суяниб девоналарга ўхшаб бошланг юриб тинтиши мумкин бўлган жойдан бемалол ўтиб кетган.

СОПИ ҚИЗИЛ ЁҚУТЛИ ПИЧОҚ ВА «ЖАБАЛ»

Бир гал Хоразмда Амир Яминуддавла Маҳмудга ҳар йили юбориладиган совғалар орасида сопи қизил ёқутли бир пичоқни кўриб қолдим. Агар қўл билан ушланса, сопининг иккала томонидан икки чеккаси — ости усти кўриниб туради. Лекин у ясама соп эди. Бир қанча вақтдан кейин уни эслаб, балки у қарқундан ясалган бўлса эҳтимол, деган ўйга бордим. Шундан кейин мен у ҳақда ҳеч нарса эшитмадим.

¹ Масъуд (1030—1041) — Маҳмуд Ғазнавийнинг ўғли, ундан сўнг ҳукмронлик қилган.

² Қобус — Беруний даврида ўтган ҳукмрон.

Аmmo ўша ёқутни «жабал» (тоғ) деб аталишига келсак, уларнинг фикрича, бундай деб аташ унинг жусаси катталигига тўғри келади, ҳатто қандай бўлмасин ҳажми катта бўлган ҳар бир ёқутни ҳам шундай деб атайверишган. Бироқ бу сўз нархи баланд ёки руммоний ва ё баҳрамоний гавҳарига ўхшатиш учун сифат тарзида ишлатилади. Халифалар хазинасида қалинлиги кафтдай келадиган топ-тоза бир тош бор эди, ундан донни бемалол кўриш мумкин эди, унинг вазни ўттиз мисқол бўлиб, «Жабалия» деб аташар эди. Ўша ерда яна бир бошқа чўзинчоқроқ тош бор эди, унинг юқори томони пастга қараб эгилган эди. Уни «Анқо» деб аташар. вазни эса йигирма бир мисқол эди. Ўша ерда «Минқор»— «тумшуқ» деган ўн беш мисқоллик бошқа бир тош ҳам бор эди. Айтишларига қараганда, у қизил ёқутдан бўлиб, кўринишидан сариқ тумшуқли қушга ўхшаган, буниси ўта таажубли эди.

«ТУЯ ПОДАСИ» ВА ВАЗИР АЛ-АББОС

Бундан ташқари, у ерда эларо ном олган ва олмаган бошқа гавҳар тошлар ҳам бўлган. Чунки гавҳарлар Хисрав шоҳлар мулки бўлиб, Ардашер Бобак замонидан бошлаб йиғилиб, мерос сифатида бир-биридан кейин наслма-насл қойиммақом бўлган катталардан ўтиб, то улар давлатида араблар фойдасига ўзгартиш бўлгунга қадар аҳвол шундай бўлиб келди. Кейин форс ери давлатга ўз қўйнида яширинган хазиналарни очди ва унинг шоҳларига тошларини чиқарди.

Тўрт халифа — чаҳор ёрнинг хазиналарни йиғишдан ўзларини тийганликлари ва уларни барча мусулмонларга бериб сарф қилганлари маълум. Халифаликка улардан кейин келган — Уммавийлар ва Марвонийлар ҳам худди шундай қилдилар. Уларнинг давлати араб давлати бўлди, улардан бир-икки нафардан ортиқ ҳеч ким қимматбаҳо тошларга ишқибозлик кўрсатмади. Ўша айтиб ўтилган гавҳарлар ўшаларнинг даврида йиғилди ва бу билан уларнинг хазиналари тўлди. Кейин аббосийлар давлати келди. Аббосийлар ўз давлатининг бошланғич даврида худди чумолилар йиққан нарсани ейишга мисоли туя содаси каби ёпирилишиб, уларни бир луқмадек ютиб юбордилар ва шу билан бирга барчаси улар мулкига айланиб қолди. Кейин улар бу нарсани йиғиш ва кўпайтиришга тушдилар. Шундай қилиб

халифалик жавоҳирлар то ал-Муқтадир¹ замони келгунга қадар борган сари ошиб бораверди. Ал-Муқтадир ҳар нарсага эгалик қиладиган, ўзига ўхшаганларни яхшиликка олиб келмайдиган нарсаларни яхши кўрадиган, маишатга бериладиган, ўйин-кулгу ва хотинхалаж билан улфат қуришни ёқтирадиган бир одам эди. У мол-дунёга мисоли йиртқич қароқчига ўхшаб ташланди, кейин у жавоҳирларга кўз олайтирди, уларни хотинларга сочди ва уларнинг қўллари билан бор жавоҳирларни несу нобуд қилди.

Лекин халифа ал-Муқтадир ўзининг бу хатти-ҳаракати учун вазири ал-Аббосдан уялиброқ юрарди, кейин уни ҳам ўз ўғирлигига шерик қилиб, бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очмай жим юришини тайинлади, уни хиёнатда булғаш билан қўрқитиб, бу ишлардан кўзини юмдирди. Бунинг эвазига халифа вазирига ҳажми катта қимматбаҳо жавоҳир берди, лекин ал-Аббос уни олмай, халифага қайтарди. У шунда: «Бу ислом зийнати ва халифаликнинг эгалиги, уни сочиб юбориш яхши эмас», деган.

Бундан халифа хижолат чекди, шу сабаб бўлиб кўнглида оғир бир ғашлик пайдо бўлди. Кейин Али ибн Исо Маккадан қайтиб келгач, у вазирлик мансабидан тушгач (ўша томонга юборилган эди), ал-Муқтадир билан учрашди ва Али ибн Исо илгари Ибн ал-Жассосдан ўттиз минг динорга ўз розилиги билан олинган маржон ҳақида сўз қотиб, халифадан шуни сўраб қолди.

— У маржон хазинада, — деди халифа.

Шунда вазир маржонни келтиришни сўраган эди, бориб қарашса, йўқ, ундан асар ҳам топилмабди. Шунда Али ибн Исо уни енгининг учидан чиқариб деди: «Буни менга Мисрдан сотиб олиб келтиришди».

Агар жавоҳирлар билан шундай воқеа юз берган бўлса, бошқа нималар билан бундай ҳодиса юз бермайдими? Бу нарса ал-Муқтадирни ҳам, Али ибн Исони ҳам ноқулай аҳволга солиб қўйди. Улар иккови бунда Зайдон ал-Қаҳрамондан гумонсирашарди. Гумонсираш ҳам гапми, унинг очкўзлиги ҳақида тилларда масаллар тўқилган эди, лекин унинг сифатлари ҳақида ишонса бўладиган гаплар бўлмаганлиги учун биз у ҳақда ба-тафсил тўхтаб ўтирмаймиз.

¹ Ал-Муқтадир араб халифаларидан, 908 йили тахтга ўтирган.

ЕЌУТ ТАСБЕҲ

Ас-Содиқ ўз шеърда шундай деган:

Дунёни хотишлар бошқарса, дунё дунё бўлмай қолади.
Улар бир кун дунёни бошқардимиз, бўлди,
Дунёнинг билан хайр-маъзур қилабер.

Агар унинг тўғрилигига шоҳид бўлишни истасанг, Зубайдага ўхшаган мақтовга сазовор бўлган серфазилат аёллар оз. Уша Зубайдани руммоний ёқутдан ишланган тасбеҳи бор эди, у худди қовун сўйилганда уруғи тизиб қўйилган ёнғоққа ўхшаб кетарди. Агар хозир ўшандай нарса топилиб қолгудай бўлса, шунга нисбат беришади. Дурни қоқ ўртасидан тешиш унинг ўйлаб топган ишларидан саналиб, сарой канизакларига ўшандан кийим тикиб бериш учун олинган, бироқ унинг маймуни ҳақидаги хабар, маймуннинг ўлдрилиши ва унга бағишлаб дуолар ўқилиши, марсиялар эшитиши, йиғлаши, булар ҳаммаси ақлни ҳақорат қилишга олиб боради.

Зубайда шаънига бўлган буюк эҳтиромдан бундай гапларни айтиш унинг шаънига ярашмагандан тақиқланган. Шундай воқеалардан кейин унинг қадами тагидаги гўрдага ҳам арзимайдиганлар ҳақида нима ҳам дердик.

Ал-Муқтадирдан олдинги халифалар хазинага эзрар етмайдиган даражада жавоҳирларга қўл чўзганлар, бунинг учун уларни қоралаб бўлмайди.

ХОЛИСА

Ар-Рашид¹ чўрилари орасида бир ўта гўзали бор эди, бошқа ҳеч қайсиси унчалик чиройли эмас эди. Агар ар-Рашид чўриларига бирор нарса софга қилса, ўша гўзал ўз ҳиссасини қайтариб берар экан, бундан халифанинг жаҳли чиқар эди. Иттифоқо бир куни у барча чўриларига қимматбаҳо жавоҳирларни сочиб юборибди, барча канизаклар уларни теришга тушишибди, лекин ҳалиги гўзал унга қўлиниям чўзмабди. Кейин яна бошқа кимматбаҳо жавоҳирларни келтиришни буюрибди, уларга, қани булардан истаган нарсаларни танлаб олинглар, дебди. Чўрилар жавоҳирлар ичидан ҳоҳла-

¹ Ар-Рашид — Ҳорун ар Рашид (786 йили тахтга минган) деб машҳур бўлган аббосийлар халифалигининг бўлмиш ҳукмрон.

ганларини танлаб олишибди, лекин ўша гўзал канизак ҳеч нарса олмабди. Шунда халифа унга қараб:

— Нега сен ўз дугоналарингга ўхшаб ўзингга ёққанини танлаб олмаяпсан?— деб сўрабди. Бунга ҳалиги гўзал жавоб қилиб:

— Агар танлаган нарсам меники бўладиган бўлса, шундай қила қоламан,— дебди ва тўғри халифанинг олдига келиб, унинг қўлидан тутибди.

— Дунёнинг барча жавоҳирларидан танлаб олганим шу, — дебди унга.

Ар-Рашид унинг бу гапидан даҳшатга келибди ва уни Холиса деб атабди. Бошқа ҳамма чўриларга қараганда Холиса халифа меҳрини қозонибди, бошқаларга совға тортиқ қилишда унинг илтифотига қараладиган бўлибди.

Нима бўлибди-ю, ар-Рашиднинг шоир Абу Навосга юборган мукофоти ўз вақтида етмай қолибди. Шунда Абу Навос дебди:

«Худди Холисада дур қандай йўқолган бўлса, менинг шеърим ҳам эшигингизда ўшандай йўқ бўлиб кетди».

Бу гап Холисага келиб етибди, у ар-Рашидга шикоят қилибди. У шоирни келтиринглар, дебди. У келгач: «Э фосиқ, нега бундай қилдинг, бунинг сабаби нима? деб сўрабди.

Абу Навос халифа ар-Рашидга жавоб бериб:

— Бунда айтувчида ғалат содир бўлибди, у «ҳамза»нинг ўрнига «айн» ўқиб айтибди, — дебди.¹

Ар-Рашид унинг жавобидан қониқиб, алданганини билдирибди. У сахийлигини кўрсатиб, шикоят қилувчини рози қилибди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди, негаки ар-Рашид шеърни чўқур билафонлардан эди.

¹ Бу ерда доа **لَا** яъни «ҳамза» бўлса «нурафшон бўлди»,

«ярақлади» деган маънони беради, «айн» бўлса доймъ бўлди — зойиъ кетди, йўқолди, деган маънони англатади.

Абу Навос шоирлар одатига кўра ўз шеърларини азвал деворга ёзиб қўйган, кейин халифа саройига кириб келаётганида йўл-йўлакай «айн» ҳарфи ўрнига дарҳол «ҳамза» қўйиб тузатган ва халифа одамлари бориб кўришганида шоир айтганидай бўлади, натижада шоир балога гирифтор бўлишдан қутулиб, мукофот олишга сазовор бўлади.

«ИСМОИЛИЙ» УЗУК

Энди мақсадга қайтсак, шунни айтиш керакки, ўша машҳур «Ал-Жабал» номи бошқа тошларга ҳам қўйилади. Аммо у узукка нафислик бобида ўта бебаҳо бўлган қизил ёқутдан ясалган кўз бўлади. Иброҳим ибн ал-Маҳдийнинг айтишига қараганда, у отасига уч юз минг динорга сотиб олган экан. Ушанда динорлар қопларга солинган экан, уни устма-уст тахлашганда бамисоли бир катта ғарамга ўхшаб қолган экан. Узукни у ал-Ҳодийга ҳадя қилган экан, ар-Рашидга бўлса «Исмоилий» деб машҳур бўлган зумраддан ясалган бошқа узугини совға қилибди. Бу узукка ўхшаганини ўша маҳалда ҳали ҳеч ким кўрмаган экан.

Шу узукнинг бир тешиги бўлиб, унга лойиқ келадиган тошни топиб қўйиш учун у бир неча йиллар қидрибди, ниҳоят орадан бирмунча вақт ўтгач, унга тўғри келадиган тош топиб, тошга ишлов беришиб узукка ўрнатишибди. Кейин заргарларни чақиртирибди. Заргарлар ар-Рашиднинг ҳузурини узукни қўлларига олишибди, тарошланган тошга елим суртиб, уни узукка ўрнатмоқчи бўлишибди. Ана шу пайт ар-Рашид узук билан тошнинг бир-бирига ўхшаш-ўхшамаслигини кўрмоқчи бўлиб тошни кафтига қўймоқчи бўлган экан, беҳосдан қаёқдандир учиб келган бир пашша ҳалиги тошга келиб қўниб, тош пашшанинг оёғига ёпишиб қолиб, шу билан пашша учиб кетибди; пашша билан қимматбаҳо тош ҳам кетибди.

Шунда ар-Рашид кўнглида: «Заъф ат-толнб вал-матлуб» — «сўровчи ҳам, сўралган ҳам ожизлардир?» деган гапи рост экан», деб қўйибди.

Ал-Ҳодий¹ халифалик тахтига ўтиргач, унинг ҳузурини ар-Рашид келибди. Шунда ал-Ҳодий ар-Рашиднинг бармоғида «Исмоилий» билан «Жабал» икковини бирлаштириш ниятига борибди. Шундан кейин ар-Рашид унинг даргоҳидан чиққач, унинг кетидан Фадл ибн ар-Рабиъ билан Исмоил ал-Асвадни юборибди. У буларни юбориб, менга ўша «Исмоилий» узугини олиб келасанлар, бордию у бундан бўйин товласа, калласини олиб келасанлар, деб тайинлабди.

Ар-Рабиъ унинг кетидан бориб воқеани баён қилибди. Шунда ар-Рашид унга:

¹ Ал-Ҳодий — 785 йили тахтга ўтирган аббосий халифаларидан.

— Худо ҳаққи, ман буни унга бермайман, берсам ҳам, ўз қўлим билан элтиб бераман,— дебди.

У шундай дебдию ар-Рабиъ билан орқасига қайтибди. У юриб-юриб кўприккача келибди, кейин бармоғидан узугини чиқарибди-да:

— Фадл, бу «Исмоилий»ми? — дебди.

— Ҳа, — дебди Фадл.

Ар-Рашид узукни Дажла дарёсига улоқтириб юборибди. Шу билан узукни роса қидирибдилар, лекин то ар-Рашид халфалик тахтига ўтирмагунча уни топишолмабдилар. Ар-Рашиднинг халифа бўлганига бир йил бўлгани — бу пайтда ал-Хулдда бўлган экан, у Мусо ал-Ҳодийнинг унга қилган муомаласини эслабди. Ана шу муносабат билан узук воқеасини ҳам эслабди. Шунда ал-Фадлга буйруқ бериб, узукни ғаввосларга қидиртиргин, дебди. Ал-Фадл бўлса унга:

— Ҳазратим, уни ўша маҳалларда кўп бор қидиришган эди, лекин топиша олмаган эди. Орадан кўп вақт ўтиб кетди, менимча, у шу пайтгача тўрт тирсақ лой ичига кириб кетган бўлса ҳам керак,— дебди.

Шу билан ал-Фадл ғаввосларни чақиртирибди, шунда ғаввосларнинг бири: мана шу ерда худди ар-Рашид тургандай тур ва ар-Рашид узукни сувга қандай ташлаган бўлса, сен ҳам узукдай кесакни сувга ўшандай қилиб отиб юбор, дебди.

Ал-Фадл ўшандай қилибди. Ғаввос биринчи галнинг ўзидаёқ кесак тушган жойга шўнғибди. У шўнғишдан олдин у ташланган кесакни сув қанчалик нарига оқизиб кетишини тахминлаб кўрибди-да, кейин шартта шўнғиб ўша узукнинг ўзини олиб чиқибди.

Кейин ар-Рашид худди ал-Ҳий истагандай «Жабал»ни узугига кўз қилиб қўйдирибди. Аммо бу узукни (шундай қилиб) тақиш ал-Ҳодийга ҳам насиб бўлмаган экан.

Насрнинг айтишича, бу қизил бахрамоний ёқут бўлган, ранги тоза сариқ бўлган, вазни эса бир донақсиз¹ уч мисқол келган, қиймати юз минг динар турган.

ЁҚУТ ҚИЙМАТИ

Халифа ар-Рашид гавҳарларга қаттиқ берлиб, уларни қўлга киритишга жуда ҳирс қўйган экан. У ал-Киндийнинг буваси ас-Саббоҳ заргарни Сарандиб под-

¹ Донақ — олтидан бир маъносиди.

шосига юбориб, унинг мамлакатидан қимматбаҳо тошларни харид қилиб келтиришни тайинлабди. Сарандиб подшоси иззат-икром билан уни қабул қилиб, унга хазиналаридаги жавоҳирларини кўрсатибди. Ас-Саббоҳ бу қимматбаҳо жавоҳирларни қабул қилатуриб, уларнинг кўплиги ва улуғворлигини кўриб ҳайратда тонг қолибди, ниҳоят хазинада унинг қўлига бир қизил ёқут тушиб баттар ажабланибди, чунки у бундай ёқутни бошқа ҳеч қайси подшоҳлар хазинасида кўрмаган экан. Шунда Сарандиб подшоси:

— Шунга ўхшаганни умрингда кўрганмисан? — деди.

— Йўқ, — деди у. — Худо ҳаққи кўрган эмасман.

Подшоҳ унга:

— Ҳамма заршунослар унинг қийматини белгилашга ожиз қолса, унга қиймат бериш қўлингдан келади-ми? — дебди.

— Қўлимдан келади, — деди ас-Саббоҳ.

Унинг бундай дейиши подшоҳга ёқинқирамабди, шунда у дебди:

— Ақлингга қойил қолиб турган эдим, лекин ошиқиб хато қилган эканман, чунки сен ҳамма ожиз қолган нарсага даъвогар бўлаяпсан.

Ас-Саббоҳ бўлса:

— Хато қилганим йўқ, — дебди, — агар истасанг, мен ўзимни оқлаб кўраман. Ҳузурингга барча жавоҳиршуносларингни тўпла.

Шоҳ жавоҳиршуносларини йиғибди, шунда ас-Саббоҳ, бир чойшаб келтиринглар дебди, уни ёйиб, тўрт кишига уни тўрт томонидан кенг жойда ушлаб туришни буюрибди, кейин ўша ёқутни чойшаб тепасига бор кучи билан отибди. Ёқут ҳаводан чойшаб устига тушгач, подшоҳга қараб:

— Бу ёқутнинг қиймати шундан иборатки, ердан осмонга отилганда то етган жойигача уйилган олтин билан барообар бўлиши керак, — дебди.

Йиғилганлар унинг гапини эшитиб, офарин, сенга дейишибди. Улар назарида ас-Саббоҳнинг обрў мартабаси ортибди, подшоҳ олдида ҳам обрўси тикланибди. Подшоҳ унинг оғзини ажойиб гавҳарлар билан тўлдиришни буюрибди¹ ва унга бош-оёқ сарпа кийгизибди,

¹ Қадимда мукофот тарзида шундай қилинган. «Оғзини тўлдириш» — берилган мукофот қиймати, ҳажми тарзида тушунилган. Эҳтимол, «Оғзингга сиққанича сўра» дейилган иборадаги маъно ҳам шу бўлса керак.

ас-Саббооҳ ўзига буюрилган шни бажариб бўлгач, юртига қўйиб юборилибди.

ЕҚУТ ЕРУҒИДА КИТОБ УҚИШ

Ас-Салломий ал-Лаҳҳомдан олиб ҳикоя қилади: Абу Башир Сайрафий бир куни кечаси Сарандибда тоғаснигида бўлган экан. Шунда узукка қизил ёқутдан бўлган бир кўзни келтирибди. Уша ёқут ёруғида китобни ўқиб бўлибди. Ҳикоя қилувчи бундан жуда ажабланиб сўзлаган, чунки бу воқеа тун қоронғусида бўлаётган экан. Бир шаффоф тош ўзига шуъласи тушаётган чироқдан нур олмай туриб ўзидан ўзи ёзилган нарсани ўқиб бўладиган даражада ёритаётганидан ажабланишибди. Бу ёқут худди ярим думалоқ шаклда бўлиб, юзи хат ёзилган майда сатрларга қаратиб қўйилган экан. Буни ўзига ўхшаган ярим думалоқ биллур билан ҳам ўқиш мумкин экан. Чунки бунинг орқасидан кўринадиган хатлар йўғонлашиб, сатрлар ораси кенгайиб кўринадди. Бунинг сабабларини ойнак санъати ҳақидаги битилган асарлар ечиб беради.

ГАДОЙ

«Исмоилий» тоши билан шундай воқеа юз берган. Бир куни амир Ямин ад-Давла Балхда овга чиқмоқчи бўлиб отланиб турган экан, унга Бухоро аҳлидан бўлмиш бир гадой хайр-садақа сўраб ёлбориб ёпишиб қолибди. Аммо бунга ўхшаган ёпишқоқлардан ранжиб юрар экан, уни дарра билан уриб бир адабини бериб қўйинглар, деб амр берибди. Иттифоқо амир қўлини қимирлатганда узугининг кўзи тушиб қолибди. Қалтакланган бухорий бехосдан тушаётган узук кўзини кўриб қолган экан, у сабр қилиб кутиб турибди, аъёнлар кетгач, бориб узук кўзини йўлдан олибди. Амир овдан қайтиб келиб, кўзи узукка тушгач, ер-кўкда бўлса ҳам дарҳол узук кўзини топиб келинглар, деб қаттиқ буйруқ берибди. Эртаси куни амир отланиб кетаётса, ўша бухорий бир кун олдин амирга рўпара келган ерда унга дуч келиб, хиралик қилаверибди. Бундан ранжиган амир гадойни тўқмоқ билан уриб бошини ёришга фармон берибди.

Шунда бухорий амирга:

— Сен ўз молингдан менга ҳеч нарса беринг кел-

маса, қўлимга тушиб қолган ўз молингни ол, бўлмаса,— дебди.

У шундай дебдию қўлидаги гавҳар тошини унга тутқазибди. Амир буни кўриб даҳшатга тушибдию, бу қандай қилиб қўлингга тушиб қолди, деб сўраган экан; у бўлган воқеани гапириб берибди.

Ямин ад-Давла¹ унга:

— Аллоҳ сен орқали хайр қилишимга ундабди, — дебди-ю, унга уч юз динар бериб юборишга амр қилибди.

— Ма ол,— дебди динарларни берар экан,— лекин бунинг учун мендан миннатдор бўлма, чунки бу менинг ҳимматим эмас, балки худойи таолонинг марҳамати. Агар менинг марҳаматим бўлганда эди, сенга бир қора чақа ҳам бермас эдим.

Бундан ҳам ажойиб бир воқеа бўлган, бу шуки, Фарава аҳлидан бўлган бир киши — уни Аҳмад ибн ал-Ҳасан ал-Яздий деб аташар экан, шароб ичишга муккасидан кетган экан, олдида шароб бўлса, ҳеч ўзини тутиб туролмас экан. Шу киши бир куни кечаси ҳам-товоқлари билан Хоразмнинг Журжония деган жойида ичиб ўтириб, узугининг кўзини тушириб қўйибди. Лекин буни то эртаси кунигача ҳам пайқамабди, ҳатто қаерда бўлганини ҳам унутибди. Орадан икки йил ўтибди, бир куни кечаси унинг эшигини кимдир тақиллатиб қолибди. Шунда ташқаридан: «Фақиҳ ал-Ихшидий ал-Хатиб сенга шу гавҳар тошни бериб юборди», деган овоз келибди. Билса, ўша тош унинг узугидан тушиб қолган кўз экан. Эртасига у ўша фақиҳнинг олдида бориб, узук кўзи қандай қилиб унинг қўлига тушиб қолганини сўрабди. Билса, ўша фақиҳнинг хумдонлари бўлиб, хом ғиштларни пиширар экан. Шунда у айтибди: «Бир гал хумдоннинг олдида турган эдим, бу пайтда ғишт ташувчилар хумдондаги ғиштларни орқаларига ортиб ерга тўкишаётган эдилар, шунда аллақайси ғиштчининг қўлидан бир ғишт ерга тушиб синди, ўша синган жойидан кўзимга бир нарса ялтилаб кўриниб қолди. Бориб қарасам, мана шу тош, қўлимга олиб қарасам, унга отингни ҳам ёзиб қўйган экансан, шундан буни сеники эканлигини билдим.

Мана бу воқеа бунинг тескариси:

¹ Ямин ад-Давла — Давлатнинг ўнг қўли. Маҳмуд Ғазнавийни шундай аташган, гуё халифаликнинг ўнг қўли деб у ҳурматланган.

Ал-Маъмун¹ Хуросондан Бағдодга қайтиб келганда ал-Фадл ибн ар-Рабиъ унинг узугига ёқут кўз ҳадя қилибди. У бундай кўзни ҳеч кўрмаган экан. Ал-Маъмун уни қўлига олиб у ёқ-бу ёғига ағдариб, бир қўлидан иккинчи қўлига олиб, йиғинда ҳозир бўлганларга қараб:

— Мен бу тошдан яхшисини кўрган эмасман,— дебди.

Кейин уларга Абу Муслим ҳақида гапириб, у Зиёд ибн Солиҳни Чинга жўнатганини ва у бунга у ердан бир тош юборганини айтиб берибди. Уша тош, нима бўлибдию Абу-л-Аббос ас-Саффаҳ қўлига тушиб қолибди ва у Абдуллоҳ ибн Алига совға қилибди. Унинг қўлидан ал-Маҳдийга², кейин эса ар-Рашидга ўтибди. Бир куни ар-Рашид камондан найза отаётганида бармоғидаги узугидан кўзи тушиб қолибди. Уша ерни ағдар-тўнтар қилишиб, тинтиб чиқишибди, лекин узук кўздан асар ҳам топишолмабди. Бундан жуда ҳам ҳафа бўлиб кетибди. Соҳиб ал-Мусалло — лашкарбоши йигирма минг динорга тенги йўқ бир тошни сотиб олиб, зора Амир ал-мўъминин кўнгли тасалли топса деган умидда унга совға қилиб юборибди. Шунда халифа унга қараб турибди-да, «Менинг тошим қаёқдаю, бу тош қаёқда!» дебди. Кейин ал-Маъмун қўшиб қўйибди: «Мен бу маъносиз тошларни қадрламайман».

Шу билан у тошни ал-Фадлга қайтариб бериб юборибди. Кейин юборган элчисига қараб:

— Абу-л-Аббос, давлатинг кетибди деб қўй,— дебди.

Тош ал-Фадлга қайтиб боргач, у хомуш бўлиб тошга қарабди, кейин сарой аъёнларидан бирига: «Ал-Маъмун шу кундан бошлаб бир йилдан ортиқ яшай олмайди», дебди. Қош қораймасдан бу ҳақидаги гаплар халифага бориб етибди. Лекин у то бир йил ўтгунча ҳеч кимга оғиз очмай жим юрибди. Бир гал халифа отда ал-Аббос ибн ал-Мусаййибни кўмишга кетаётганида Шом дарвозаси олдида ал-Фадлнинг болаларидан бири рўпара келиб қолибди, уни чақирибди ва ўзини унга танитибди. Халифа уни, берироқ кел, деб чақирибди, у яқинлашгач, халифа унга бошини эгиб пичирлаб «Абу-л-Аббосга вақт ўтибди, деб билдириб қўй», дебди.

¹ Ал-Маъмун — аббосийлар халифаси, 813 йили тахтга ўтирган.

² Ал-Маҳдий — 775 йили тахтга минган аббосий халифаларидан.

Худо ҳаққи Умар ибн Абдулазиз бу хил тошларга унча қаттиқ берилмаганди, у ўз нафсини ундан ва унга ўхшаш нарсалардан тийишга тиришарди, ҳатто у дунёни эгаллаган тақдирда ҳам, барча мол-дунёдан юз ўгирарди. Шу киши ўз ўғли Абдуллоҳнинг минг дирҳамга бир қимматбаҳо тошни сотиб олганини эшитиб қолибди. Шунда у ўғлига ёзиб юборибди: «Менга етиб келган хабарга қараганда бир узук олибсан ва минг дирҳамга узугинга кўз олган эмишсан, мендан сенга насиҳат шуки, дарҳол ўшани сотгин-да унинг қийматига мингта очнинг қорнини тўйғаз. Ўзинга бўлса кўмушдан узук қилдир, узукнинг кўзи ҳам ўзидан бўлсин, унга: «Унинг қудратини биладиган эрларга худонинг раҳми келсин», деб ёздириб ол, дебди. Абдуллоҳ отаси буюрган ишни қилди.

Аmmo ар-Рашиднинг дарвозаси билан қаср олдида йўқолган тошига келсак, балки уни тупроқ орасида қидираётган хизматқорларнинг бири топиб беқитган бўлиши мумкин. Балки бу маҳалда учиб ўтаётган қуш ерга бир шўнғиб олиб ютиб юборгандир, ё бўлмаса ўша қуш уни гўшт гумон қилиб тумшуғи билан чўқиб олиб, кейин нарироқ боргач, ташлаб юборган бўлиши ҳам мумкин.

ГАВҲАР УРНИДА

Абдуллоҳ ибн Марвон ибн Муҳаммаднинг қиймати минг динор турадиган қизил тоши бўлиб, уни латтага ўраб қўйган экан. Аmmo бу маҳалда ўзи Нубия еридан пиёда қайтиб келаётган экан. Шунда у: «Кошки эди, бунинг ўрнига бир улов бўлсаю мен ўшани миниб кетсам», дебди.

Шунда Марвон одамларидан бири:

— Биз қочган чоғимизда қиймати беш динор турадиган арзон бўлсаям гавҳарлардан фойдалироқ бирор дуруст нарса йўқ эди. Чунки заруратга қараб бирор дастёр ё ходим уни олиб чиқарди-да, сотиб келиши мумкин эди. Қимматбаҳо гавҳарларни чиқаришга юрагимиз бетламас эди. Унинг кўп қимматбаҳолигининг бизга фойдаси бўлмасди, балки аксинча зарари тегарди, дебди.

Бу худди Яздигард белидаги гавҳарлар ўша тегирмончи талаб қилган тўрт дирҳамнинг ўрнига ўтмай, балки аксинча унинг тегирмон тагида ўлимга гирифтор

қилганига ўхшайди. Шунинг учун ҳозир Яздигарддан ўрнак олиб ёнида тўрт дирҳами бўлмаган мажусийни топиш қийин.

КИЙИК ШАҚЛИ

Ислом подшоҳлари «Байтуллоҳ» — «худонинг уйи» бўлмиш қаъбани улуғлаб, унга энг яхши деб билган нарсаларини ҳадя сифатида юборар, бунда улар Абду-л-Муталлибдан ўрнак олар эдилар. Чунки қудуқлигидан асар ҳам қолмаган Замзам қудуғини Абду-л-Муталлиб қадирганида унда қалъи қиличларини топишган экан, уни Қаъба дарвозаларига ишлатган экан. Унда топилган олтиндан ясалган икки кийик шаклининг бирини Қаъба дарвозасининг бир чеккасига ишлатган, иккинчисини ичкарасига осиб қўйган экан. Бу эса пайғамбар алайҳиссаломга эргашиб олтин барсамни¹ осиб қўйганга ўхшайди. Бу барсам эса Бодон ал-Форсийнинг исломни қабул қилгач, Ямандан юборган совғаси эди. Бу билан Бодон мажусийликдан қайтиб, улар расм-русумини тарк қилганини айтмоқчи бўлган эди. Пайғамбардан кейин Умар ибн ал-Хаттоб ҳам шундай қилишда давом этди. У Қаъбага Мадонини фатҳ қилганида олиб келинган нархи баланд ва бебаҳо гавҳарлардан ясалган иккита ҳилол — ярим ойни икки қадаҳ билан бирга осиб қўйди. Қаъбага осиб қўйилган бу нарсаларнинг ҳаммаси ҳам қимматбаҳо жавоҳирдан ва зарбадан исалган эди.

ИККИ ҲИЛОЛ

Кейин Язид ибн Муъвия² Қаъбага Дамашқ ибодатгоҳида бўлган иккита ҳилолни юборди. Иккала ҳилолга қизил кибрит, яъни румоний анор ранг ёқут тоши ўрнатилган эди. Бу ҳилолнинг ҳар бирининг қиймати юз минг динорга етган эди. Лекин Язид уларни соттирмади, балки Қаъбага жўнатди. Улар билан бирга Қаъбага иккита қадаҳ ҳам юборди, бу қадаҳларнинг бири ақиқдан, бошқаси эса маҳодан³ ясалган эди. У буларни

¹ Барсам — зардуштий руҳонийларининг диний маросимларида қўлланиладиган таёқ.

² 683 йили тахтга минган Уммавийлар халифаси.

³ Маҳтоб номли қимматбаҳо тош, маҳо деб ҳам айтылади.

юборганда у билан бирга бири ақиқдан ва бошқаси ёқутдан бўлган иккита идиш ҳам қўшиб юборди.

КАВАК

Тоғ орасидаги кавак бўшлиқларидан чиққан садоларнинг тебраниши ҳам у ерда бор нарсадан гувоҳлик беради. Булардан бири гаврованд бўлиб, тошдан ясалган, у худди сигир тусида бўлган. У кўмиб қўйилган экан, қўқисдан унга қоқилиб, Бадр ибн Ҳасанайҳнинг буваси Ҳусайннинг олдига келтиришибди. У бўлса буни гавровандлигини билибди. У дарҳол унга ичимлик қуя бошлабди, ундан қанча ичишмасин, ҳеч тугамасмиш, ичишни кучайтиришса ҳам камаймасмиш. Шу тарзда, то бир қариндоши курд гавровандни сўраб ёлмагунича ундан ичиб юраверибди. Уша курд унга душманининг бошини келтириб берган экан, ноилож унга совға қилишдан бошқа чора тополмабди. Лекин одамлар орасида гаврованд ҳақида ҳар хил миш-мишлар тарқалибди, ниҳоят курд уни иккига ажратиб ичида нима борлигини билмоқчи бўлибди.

Ичини очиб қараса, нарсанинг сувини сиқиб чиқарадиган иккита сиқувчи бор экан, уларнинг кокили бир-бирига бойланган экан, иккови олтин узумни сиқиб турган экан. Кейин у синдирган нарсасини тузатмоқчи бўлибди, лекин фойдаси бўлмабди; гаврованд тузалмабди.

Ҳикоя қилинишича, Ибн Закариё «Қитоб ал ҳаввос»да келтиришича, Мисрда бир черков бор экан, ундаги сўрида иккита ўлик ётган экан, унинг остидан юқоридигига ўхшаб ёғ оқиб турар экан, лекин у оқишидан ҳеч тўхтамас экан. Бундайлардан худонинг ўзи асрасин.

ЗАБАРЖАДДАН ЯСАЛГАН

Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр Қаъбанинг иккала дарвозасига олтин табақлардан зарб қилдирди. Абдулмалик ибн Марвон¹ эса Қаъбани безатишга иккита лаган шамса ва шишадан бўлган иккита қадаҳ юбортирди, у қаъбанинг ўртасидаги устунга ўша олтин табақларни

¹ Уммавийлар халифаларидан бири бўлиб, 685 йили тахтга минган.

қоплатти. Валид ибн Абдулмалик¹ ҳам у ерга икки қадаҳ юборган экану лекин унинг қандайлиги ҳақида китобларда эсланмайди. Ас-Саффоҳ эса унга забаржаддан ясалган яшил табақни юборган. У бунни тўрт юз минг динорга сотиб олган экан. Ал-Мансур эса ўзи киришдан ясалган ва унга рум подшоҳи ҳадя қилган улкан бир тахта билан бирга шу фиръавн шишаларидан бирини юборган. Ал-Маъмун бўлса Қобул испахбади исломни қабул қилганида ундан олинган ва кумуш санамлар билан бирга ўша ҳаж мавсумларида Қаъба рўпарасига осиб қўйилгувчи ёқутини ҳам юборган эди. Ал-Мутавваккил бўлса Қаъбага дур, ёқут ва забаржад ўрнатилган олтин лаган — шамса юбортирган. Бу нарсаларнинг ҳаммаси ҳаж вақтида Қаъбага осиб қўйилган.

УМАРНИНГ УЛУШИ

Ал-Муътаз² ўлдирилгач, Солиҳ ал-Муътаз онаси — Қабиҳа бекитиб қўйган учта қутисини топиб олган, уларнинг бирида худди мокидай келадиган зумуррад бўлган, бундайи на ал-Мутаваккилда бўлган ва на бошқасида. Унинг тагидаги қутичада эса мокининг яримчасича келадиган йирик донаси бўлган. Менимча, бундай қимматбаҳо нарсалар дунёнинг бошқа бирон ерида бўлиши ҳам қийин. Пастдаги учинчи қутида эса ярим қилжа³ келадиган қизил ёқут бўлган, бундайини ҳали ҳеч ким эшитмаган ҳам. Солиҳга, бу қутилардаги инжулар мабодо сотилса икки миллион динор туради, деб баҳолашган.

Бу қутилар билан бирга гавҳарлардан ташқари қиймати минг-минг (яъни миллион) динорга тенг келадиган нарсалар ҳам топилган. Аёл ўз жаҳолати ва очкўзлиги натижасида йиққан нарсаларининг ҳаммасини несобуд қилди, ўғлини ҳалок этди, халифаликка путур етказди. Бу савдода унинг ютган нарсаси фақат Солиҳ уни шарманда этган бўлди, холос. Бошқа нарса ютолмади. Сўнгра у барча топган-тутганидан маҳрум, борибидан ажралиб, кийим-кечаксиз яланғоч ҳолда Солиҳни қарғаб шармандаларча ҳажга отланди.

¹ 705 йили тахтга минган.

² Ал-Муътаз — 806 йили тахтга ўтирган ва аббосийлар халифалигида бир кун ҳукм юритган халифа. Ал-Муътаз йирик адиб бўлган эди.

³ Қилжа — ўлчов бирлиги, 2 ратл — 406 гр.

Тафсилоти номаълум бўлган жавҳарлар ҳақидаги гапга келсак, буларга Хуросон омили тўғрисида қилинган ҳикоя ҳам киради. У хусрав¹ларнинг бирига тегингли бўлган бир хурмо (дарахти)ни топган. Хурмо олтидан қуйилган бўлиб, унга худди пишган ва хом хурмо доналарига ўхшатиб анвои гавҳарларни тизиб осиб қўйишган. Бу хурмони Ироққа ибн ал-Зубайрга элтишган экан, у ерда икки минг-минг яъни (икки миллион) динорга баҳолашибди. Аз-Зубайр ўтирганлардан:

— Бу хурмога кимни лойиқ кўрасизлар? — деб сўрабди.

— Сени, — дейишибди улар. — Уни ўғлингга олиб қол.

— Йўқ, — дебди у, — лекин мен уни шундай кишига бераманки, у киши бизга илгаритдан ёрдам қўлини чўзган бўлсин. У бунга ундан ҳам фойдали бўлсин. Бунни Абдуллоҳ ибн Абу Фаравага беринглар.

Шу билан у бунни олди.

Мусулмонлар Ниҳовандга киришганида ҳаммаси қўлга тушган ўлжаларни йиғиб, ўлжабоши ас-Соибга топшира бошладилар. Шунда Ҳузайфа ибн ал-Яман олдига бир Ҳирбанд яқинлашиб:

— Мен сенга билган нарсамни айтсам, мени омон қолдирасанми? — деган.

— Майли, — деган у, — қани билганингни айт.

— Наҳиржон менга хисравлар хазинасини қолдирган эди, — дейди у, — агар менга, мен истаган одамга ва номини айтганларимга омонлик бахш этсанг, уни сенга чиқариб бераман.

— Тилагингни қабул қилдим, — деди у.

Шу билан у иккита катта-катта қути келтирибди, буларда эса ёқуту дурдан бошқа нарса йўқ экан. Мусулмонлар бир фикрга келишиб, бунни ўзаро бўлишмаймиз, буларнинг ҳаммаси халифа Умарнинг улуши бўла қолсин, дейишибди. Шу билан ас-Соиб ўша нарсаларни олиб Умар ҳузурига келибди. Умар унга:

— Бунни ҳозирча хазинага киритиб қўй, то мен бунни нима қилиш кераклигини ўйлаб кўрганимча ўша ерда тура турсин, — дебди у. — Ўзинг бўлсанг аскарларнинг ҳузурига қайтиб тур.

У шундай ҳам қилибди, Умар бўлса туни билан ух-лолмай бу гавҳарларни нима қилиш кераклиги ҳақида бош қотириб чиқибди. Тонг отгач, ас-Соиб кетидан чо-

¹ Хусрав — шоҳ, подшоҳ!

пар юборибди,—бор, уни чақриб кел,— дебди. Чопар кетиб, ас-Соиб Куфага энди кириб бораётганидагина кетидан етиб борибди. Тонг отаётган вақт бўлиб туяларини чуқтиришаётган экан, шунда чопар ас-Соибга қараб:

— Сени Амир ал-муъминин чақираяпти, унинг ҳузурига қайт, — дебди. Шу билан ас-Соиб ўшандай қилибди, Умар уни кўргач, дебди:

— Бу менга эмас, ас-Соиб онасининг ўғлига эмас. Худо хайрингни берсин, бу иккала қутингни олгин-да, ўша даставвал олган жойингга элтиб, пулга айлантир-да, кейин уни мусулмонларга маош қилиб бер.

Ас-Соиб бўлса ишни Умар буюргандек қилибди. У иккала қутидагини Куфа масжиди саҳнига элтиб қўйган экан, у ерда Амир ибн Ҳарис уни икки миллион дирҳамга сотиб олибди. Кейин у қутидагиларни Ажам ерларига элтиб, тўрт миллион дирҳамга сотибди.

ХОНТАХТА

Тўқсон иккинчи йили Мусо ибн Нусайрнинг озод қули — мавлоси Ториқ (ўлкаларни фатҳ қилатуриб) Мағриб ерини ёнлаб ўтиб Андалусга юриш қилди. Шунда бўлган жангда у Андалус подшосини ўлдирди. Подшоҳ бўлса салтанат қуббасига қўйилган, анвойи гавҳарлар билан безатилган тахтда ўтирарди. Шунингдек подшоҳ бир жуфт от тортадиган аравага ўрнатилган (ва гавҳарлар билан безатилган) тахтда ҳам ўтирган. Бу аравани юнонлар «Уруш аравалари» деб аташган. Ҳиндлар бўлса уни рату дейишган, бу шатранждаги руҳнинг номидир. Кейин эса барбарлардан бири гавҳарлару шойи газламаларни аралаш қопга солиб, рўпара келган арабга бир дирҳамгами, икки дирҳамгами, кўтара савдо қилиб сота кетган. Кейин Мусо ибн Нусайрнинг ўзи ҳам тўқсон учинчи йили Андалусга юриш қилган. Шунда у ўша мавлоси Ториқ билан кўришиб қолган. Улар иккови биргалашиб Андалуснинг Тўлайтула (Толедо) шаҳарига юриш қилиб уни эгаллайдилар. У ерда улар иккови бир хонтахтани қўлга туширишади, ўша ердаги авом халқ одатига кўра, унга Сулаймон ибн Довуд деб от қўйишибди. Чунки авом халқ қайси бир санъатга қойил қолмасин ва қайси бир нарса гўзал ишланмасин, ҳаммасини унга нисбат беришган. Худди шундай тарзда ҳар бир бинокорни ё унга бўйсунган шайтонроқ ғаввосни ҳам шунга нисбат беришган.

Бу хонтахта бўлса икки нарсадан — олтин ва қумушдан ясалган бўлиб, уч қатор қилиб ақвои гавҳарлар билан безатилган эди, уни хачирга ортиб юришарди. Ториқ бўлса бу хонтахтани бир балога гирифтор қилишса керак, деган ўйга боради-ю ҳар эҳтимолга кўра унинг бир оёғини олиб, ўрнига темир оёқ қўйдириб қўйибди.

Босиб олинган шаҳарларнинг бирида бир уй бор экан, унда қадим подшоҳларнинг йиғирма тўрт тожи сақланган экан. Лекин у бу тожларнинг ҳар бири қийматини аниқлай олмаган. Бу тожлар гўё ҳар бир ўтмиш шоҳдан ёдгорлик сифатида, уларнинг сони ва подшоҳлик даври тарихларини билиш учун сақланиб келинган бўлиб, бундай қилиш қонуний бир одат тусига кирган бўлиши керак.

Тўқсон олтинчи йили Мусо сафарга чиқиб, Валид ибн Абдулмаликнинг олдига келади. У тўппа-тўғри келиб ўша хонтахтани совға қилади. Шунда Ториқ Валидга:

— Буни мен ўлжа олган эдим, Мусо олган эмасди, — дебди, — лекин мен буни олишга тортиниб, унга ташлаб кетган эдим.

Лекин ал-Валид сен ёлғон айтаябсан, деб уни ёлғончига чиқарибди. Ториқ бўлса эҳтиёткорлик қилиб унинг бир оёғини алмаштириб яшириб қўйганлиги туфайли ўзини оқлай бошлабди.

— Бу ҳақда Мусодан сўрагин, — дебди Ториқ. Мусодан сўрашган экан, у бўлса:

— Қўлимга тушганида хонтахта шу алфозда эди, — дебди.

Шунда Ториқ хонтахтанинг асл оёғини чиқариб унга ўрнатибди. Буни кўриб ал-Валид Ториқнинг рост гапирётганлигини тан олибди, унга мукофот берибди. Мусо сони эса ёлғончиликда айблабди.

«МУШУҚ»

Холид ибн Бармак Табаристон тоғларидаги қалъа-сида Жабал ўлкасининг иккала испахбади ва масмуғонини қуршаб олгач, уларнинг аҳволи танг бўлибди, шунда улар омонлик тилабдилар ва ўзларини амир ал-муъмининин ҳукми иродасига топширишни лойиқ кўрибдилар. Холид ибн Бармак буларнинг гапини инobat-га олиб, розилик берибди, улар қалъадан чиқишибди. У қўлга тушган ўлжалардан биров бирор нарсани олиб

рибди. кетмасин тагин, деб дарвоза олдига одам қўйдирибди. Шунда бир киши мушукни ушлаб, ичини тоза-лаб, унга гавҳарлар солиб тўлдирибди, кейин уни тикиб, қаср деворидан ташқарига отиб юборибди. Лекин то у дарвозадан чиқиб келгунча бошқа биров ундан хабар топиб, уни мушукни олиш бахтидан маҳрум этибди. Шунда иттифоқо бир қўриқчи ўша мушук тушган жойга яқин турган экан, уни олиб Холиднинг олдига келибди. У хазинани қўриқлашни кучайтирибди, чунки хисрав шоҳлар Ироқдан Марвга қочишганида Жабал подшоҳлари ҳузурида нафис гавҳарлари, вазни енгил моллари ва хазиначаларини омонатга қолдириб кетган экан. Холид шундай нарсаларни топганки, уларнинг қийматини белгилаш ҳам қийин бўлган.

Девор ерида бир санам бўлган, уни зун деб аташган. Узи олтиндан қилиниб, иккала кўзи қимматбаҳо ёқутдан ясалган экан. Абдурахмон ибн Самурра санамнинг иккала кўзини ўйиб олиб бир кўлини кесдириб олибди, кейин Марзбонга шундай дебди:

— Қолган олтин ва гавҳарларни сен ўзинг ола қол. — Мен сенга шундай қилиб кўрсатишимдан кўзлаган мақсадим мана шу қуйидаги эди: кимки бунга ибодат қилса, унга фойдаси бўлмаслигини ва бордию биров унга қарши чиққудай бўлса, унга ҳам бирор зарар етмаслигини сенга билдирмоқчи эдик.

ДАРРА

Айтишларича, ал-Мансурнинг олдига бир киши келиб, унга хисрав шоҳлардан бўлмиш фалон шоҳнинг қабри — новусга кирдим, деб хабар қилибди. Ўша киши у ерда гавҳару лаълдан бўлган бир тожни кўрибдики, унинг қийматини белгилаб бўлмасмиш. У ал-Мансурга айтмай туриб тошга қўл теккизишга ботинолмаганини айтибди.

Ал-Мансур уни етмиш дарра уришга буюриб жарчиларга айтиб:

— Подшоҳ қасрига у хоҳ тирик бўлсин ва хоҳ ўлик бўлсин — ўғринча кирганнинг жазоси мана шу, — деб жар солдирибди.

Чиндан ҳам халқ устидан сиёсат юргизишда, муруват ва ҳуррият ўрнатишда тақозо қилинадиган талаб мана шундай бўлиши керак.

ҚАБР ВА ЛИБОС

Лекин кимки тарихий асарлардаги хабарларни ўқиб, арабларнинг Ажам юртларини ҳамда мол-дунёсини босиб олишдаги қилиқларини мутолаа қилган бўлса, Абдуллоҳ ибн Алининг қасду ўч олиб хуморидан чиқиш баҳонаси билан Бани Умайя қабрларини очиб қилган қилмишлари, шу билан бирга ал-Мансурнинг мол-дунёсига ҳирс қўйишини билган ҳусни одоби бўлган кишигина бу хабарларнинг ёлғонлигини тушунади.

Форслардан келадиган тарихий хабарлар хисрав шоҳларнинг шон-шуҳратини ошириб кўрсатишдан, ўз давлатлари ва мамлакатларини кўкка кўтариб мақташдан ҳоли эмас.

Сарандиб подшоси Ануширвонга сув остидан олинган бойликларнинг еттидан бир бўлагини ҳамда ўн фил, икки юз минг совға юборган эмиш. Чин подшоси эса дурдан ясалган от билан отлични ҳадя қилиб юборибди, уларнинг ҳар икки кўзи ҳам қизил ёқутдан ясалган экан. Шу билан бирга астари ложувард ранг ҳам юборган, унда тож кийиб ясаниб турган подшоҳ суврати ҳам солинган эмиш. У подшоҳлик либосида эканда, ён-верисида хизматчилари турган эмиш. Бу либосни бир канизак кўтариб олганмишда унинг сочлари (шундай қалин эканки) ўзини ўраб турармиш, ҳусну жамолга келганда бошқа гўзалларни орқада қолдириб кетармиш. Бу либос олтин сандиққа солиб қўйилган эмиш.

ЭРИТМА

Ҳинд подшоси эса минг манн¹ оловда эритиладиган увд юборган эмиш, ҳатто бу қора эритмани сиёҳ қилиб ёзса ҳам бўлармиш. Яна у дурга тўлдириб қизил ёқутдан ясалган жом, ўн манн кофур, бунинг тузилиши худди пистага ўшармишу лекин ундан сал каттароқ эмиш, асли илон терисидану лекин ипакдан ҳам майин гиламлар ва бўйи етти тирсак келадиган канизак юборибди. Ҳоқон унга юз дона савут ҳадя юборибди, бу совутларга олтин суви югуртирилган ва ундан сўнг олтинга ўшатиб кумуш суви ҳам югуртирилган эмиш. Яна чин ҳоқони унга тўрт минг манн тибет мушки ҳам юборганмиш.

¹ Манн — ботман, тўрт пуддан сал кўпроқ 65 кг. Тошкент воҳасида 10 пудга тўғри келган.

ЕНГАН ХАЗИНА

Енган хазина ҳақидаги гапга келсак, у шундайки, форс ерида хисрав шоҳларнинг олтину кумуш билан лиммо-лим хазинаси бўлган экан. Унда анвои жавҳарлар, атру ёғлар бўлган. Нима бўладию чақмоқ тушиб хазинага ўт тушиб кетибди. Хазина тўрт ой чамаси ёнибди, ҳатто қирқ фарсах теварак-атрофдаги ҳайвонлар ҳам унинг ҳидини сезган эмиш. Бу хабарни ким эшитмасин, худди бундай вақтларда одатда бўладигандек, одамларнинг ишонгуси келмаган, бу гапни ёлғонга чиқараверишган. Ниҳоят ёнғин ўз-ўзидан тўхтаб, олов ўчгач, одамлар куйган кукунларни, унинг тагидаги эриган нарсаларни титкилай бошлашибди. Бундай қарашса, ёнғин бўлган бутун хазина ости лахта бир бутун катта қизил ёқутга айланиб қолибди. Шоҳнинг юраги орқасига тортиб кетибди, чунки унинг қиймати дунёда бор мол дунёдан ўн минг марта ортиқ экан. Бу мол-дунё туфайли хисрав шоҳ ўз тенглари орасида уларни бошқарадиган ва ўзидан олдин ўтган ва кейин ўтадиган ер юзи подшоҳларидан ўзиб кетибди. Кейин шоҳ буюриб, ундан юз дона лавҳ йўнинглар ва ҳар бир лавҳ минг миққолдан бўлсин, қолганидан, ичимлик ичадиган идиш ясанглар, дебди. Шул ясалган идишлардан ҳаётда фойдаланишибди.

Аммо, қандай бўлмасин бу нарсалар, ҳар қалай, ерда бўляпти, инсон деярли буларнинг ҳаммасига бардош бериб, азиятини чекиб келяпти. Лекин осмонлар гапирилаётганда ва бу борада юз берадиган ердаги разолатларни кўриб, чидаб туриш қийин.

МУЗ КЕСИШ

Мерганларни кўрганмисан, агар улар бир темир парчасини тешшимоқчи бўлишса, текис қирқилган гўшт парчасини кўйиб ўша гўшт турган жойга найза санчадилар. Шунда найза олдинига (темирга урилмай) гўштга бориб санчилгани учун сакраб кетмайди, кейин аста-секин унинг зарб кучи темир парчасига ҳам ўтади (яъни уни тешади). Музни ҳам агар юпқа оширма нонга ўраб, кейин қирқилса, у ҳам худди сабзи ё туруб кесилгандай осон қирқилади. Эҳтимол кўрғошинга ўралган олмос аҳволни ҳам худди шунга ўхшаган бўлиши мумкин.

Айтишларига қараганда, олмоснинг яхшиси — бил-
лурийси, кейин эса қизили туради. Агар бунинг вази
ярим мисқолга етса, унинг қиймати юз динорга етиши
мумкин.

Ал-Киндий айтган: бунинг энг яхшиси қуёш нурига
солиб кўрилганда унда шафақ ранглари кўриниши ке-
рак. Унинг бир мисқолининг нархи, агар унинг катта-
лиги қалампир уруғидек келса, саксон динор туради.
Мен унинг ёнғоқдан йиригини кўрган эмасман. Бу ол-
мосларнинг нархи майда уруққа ўхшаган олмослардан
уч ё беш баробар ортиқ туради. Уша ака-ука заргарлар
айтишган: «Биз уч дирҳамдан¹ ортиқ келадиган вазили
олмосни кўрмаганмиз», деб.

БУРГУТ ТОШИ

Аmmo олмос конлари ва унинг топилиши ҳақида юр-
ган уйдирма гапларга келсак, ундайлар сон-саноқсиз.
Чуночи, бу уйдирмаларга олмос деб ном олган бургут
тоши каби тошлар ҳам киради. Айтишларича, худди
шунинг учун олмос қидирувчилар бургут уяси ва унда
ётган жўжаларнинг устини шиша билан қоплар эмиш-
лар. Бургут уясига киролмай, яна учиб кетиб, олмос кел-
тириб, уни шиша устига қўяр эмиш. Агар унда кўп ол-
мос йиғилиб қолгундай бўлса, олмос қидирувчилар уни
олиб, шишани ҳам кўтарар эканлар. Бу билан бургут
ўзининг бу қилмиши билан муваффақият қозонганга
ишонар эмиш. Кейин олмос қидирувчилар бир қанча
вақт шишани уядан узоқлаштиришар эканлар, кейин
яна уяни шиша билан қоплар эмишлар. Бургут яна ол-
мос келтиришни бошлар эмиш.

Баъзан кимёгарлар рамз билан навшадирни уқоб-
бургут деб атайдилар. Юқорида олмос ва навшадир
икковининг шакли бир-бирига ўхшаганини айтган эдик.

Худди шу гапни ал-Киндий ҳам гапиради, лекин у
бургут сўзи ўрнига қалдирғочни қўяди. Гўё у киши бу
нарсаларни ўзи эшитгандай гапиради. У кишининг ай-
тишича, қалдирғоч ўз тухуми олдига ярқон деган тош-

¹ Одатда олмос оғирлигини ўлчайдиган тошлар ўрнига дирҳам-
ни ишлатадилар. Бунда худди зумуррад, бадахшон лаъли, олтин
каби маъданлардаги қушлар орасидан топладиган нарсаларни ўл-
чашда қабул қилинган мисқоллар (ўлчов бирлиги) сифатида иш-
латилади, ҳатто булардан пул ҳам зарб қилинади.

ни келтирган эмиш. Агар қалдирғоч тухуми заъфарон ранг билан бўялса, қуш шубҳага тушиб, ўз тухуми билан ўша тошни фарқ қилолмай қолар экан. Лекин у қандай қуш бўлишидан қатъи назар бу ҳикоялар бошдан-оёқ беъмани, уйдирма ва сафсата гаплардан иборат.

КУЗГУ

Худди шундай бемаъни гаплардан бири шуки, ҳозирги вақтда мавжуд бўлган барча олмос ўша Зулқарнайн (олмос) Водийсидан қазиб чиқарган олмослар эмиш. У ерда шундай илон-аждаҳолар бор эмишки, кимда-ким унга бир бор назар ташласа, ўша заҳотиёқ тил тортмай ўлар эмиш. Гўё Зулқарнайн буйруғи билан бир катта кўзгу ясашган эмиш. Уша кўзгуни аждаҳо томон элтишиб, уни кўтариб борувчилар кўзгу орқасига беқинишиб олишибди. Аждаҳолар кўзгуда ўз аксларини кўрган заҳоти ўз жойларида қотиб қолган эмишлар.

Қизиқ, ўшангача аждаҳолар бир-бирини кўришиб юришган-ку! Лекин нега бир-бирини кўришиб ўлишмаган? Ахир аждаҳо гавдасининг ўзи унинг ойнага тушган аксидан кўра ҳам кучлироқ бўлиб, у ўлдирувчан хусусиятга эга бўлиши керак эди. Бордию бу айтганларнинг ҳаммаси инсонларда оид бўлса; нега илонлар ўзини ойнада кўриб ўлишлари керак?! Яна шуниси ҳам борки, агар одамлар Зулқарнайн ўйлаб топган тадбирни билиб олишган бўлса, ундан кейин унинг ишини қайтаришга нима монетьлик қилади?!

ФАВВОС

Бундай афсоналарга денгиз ҳақидаги қилинган ривоятлар ҳам киради. Бу шундайки, гўё денгизда жусасиз бош сузиб юрган эмиш. Қимки ўша бошни кўрса, ўша заҳоти ўлар эмиш. Уни ҳам тутишга ҳийла топган эмишлар. Айтишларича бир фаввос сув тагидан сузиб бориб, орқасидан тутиб олиб, қайси бир подшоҳга элтиб беришган экан, гўё бу подшоҳ уруш вақтида уни ўз душманлари олдига ташлабди. Шу билан душманлар уруш бошланмасидан олдин ҳалок бўлишган эмиш. Душманлар эса бунинг ҳам чорасини топшибди, улар ўша бош оқаётган томонга кўрларни рўпара қилишибди. Шунда уни душман томонга ташлаган подшоҳ улар-

нинг ўлмаганларини кўриб, бошнинг ўлдирувчи қуввати йўқ бўлибди, деб ўйлаб, ўзи унга қараган экан, шу заҳотиёқ ҳалок бўлган эмиш. Шоҳ дўстлари уни дарҳол куйдириб, ўзларини бу фалокатдан халос қилган эмишлар.

ДАРВОЗАСИ ЙЎҚ ҚАЛЪА

Шунга ўхшаш уйдирмалардан яна бири меров тош ҳақидаги гаплардир. Бу шундайки, таъкидлашларича, ким унга қараса, ўша одам нимадандир ҳайрон қолганлигидан даҳшатга тушармиш. Искандар бўлса одамлар уни кундузи кўриб даҳшатга тушмасин деб, кечаси ундан шаҳар қурган эмиш.

Лекин ундан ҳам қизиғи Мусо ибн Нусайр деб аталган рисоалардир. Бу нарсалар ёшларга адабдан таълим берадиган китобларда келтирилган. Уша рисоаларнинг бирида айтилишича, Мусо Мағриб чўлидаги бир қалъага етканмиш, бу қалъанинг девори жуда баланд эмишу лекин унинг дарвозаси ҳам йўқ эмиш, бирорта одамни ҳам учратмаганмиш. У ерга борганлар ўз юкларини девор тагига устма-уст қўйиб, деворга баравар қилишганмиш. Унга унинг шерикларидан бири кўтарилибди. Шунда девор устига чиққан киши аскар томонга қайрилиб кира бошлаган. Кейин у улар томонга тушган эмиш. Мусо бўлса яна улар томон шерикларидан икки кишини жўнатганмиш ва уларга ҳам ўз буйруғини бажаришни таъкидлаганмиш. Бу иккови ҳам девор устига чиқиб, ўзидан олдин деворга чиққан одам қилмишини қайтарганмиш. Учинчи марта ҳам одам юборилса, у билан ҳам шундай ҳодиса бўлганмиш. Бундан унинг эси чиқиб, кетибди, юрагини ваҳима босиб, орқага қайтишга мажбур бўлибди.

Лекин бу жоҳиллар ичида деворга чиқаётган одамнинг оёғидан арқон боғлаб олиб, у баланддан қулаётганда арқонни ўзи томонга тортиб юборадиган, у эса дастлаб ўша юклар устига ва кейин ўзлари турган ерга тушишини ўйлайдиган устомонроқ одам чиқмабди. Шундай қилганда деворга чиққан одам ҳоли нима кечганини билиш мумкин эди.

ОЛМОС

Шундай хабарлардан бири шуки, одамларнинг таъкидлашича, олмос жарлик тагида бўлармиш, унга бо-

радиган йўл ҳам, қўнадиган жой ҳам бўлмас эмиш. Қимки уни қидираётган бўлса, у ҳайвонни сўйиб, янги гўштини тилишлаб ўша томонга отармиш. Гўшт олмос остига тушармишда, олмос гўштга илашиб қолармиш. Ўша томонда калхат билан бургутлар учиб юрар ва бу ерларга ўрганган экан. Булар одамларнинг бу хил ҳаракатларини билар, улардан қўрқмай, шунга ўрганиб қолншган экан. Улар тумшуғи билан гўштни кўтаришиб, жар тепасига қўнишар, ўша ерда гўштни ея бошлар эканлар. Шунда улар худди барча ҳайвонлар ўз емакларини еяётганда уни тупроқ ва бошқа ифлосликлардан тозалаб еганидек, булар ҳам гўштга илашган нарсаларни қоқиб ташлаб ер экан. Шундан кейин одамлар келиб, олмосдан тушиши мумкин бўлган парчаларни териб олар экан. Шунинг учун ҳам олмос «бургут тоши» деб аталган. Бундай уйдирмаларнинг ҳеч чегараси йўқ.

Ўша «бургут тоши» ҳақида айтишларича, унинг кўп нарсаларга фойдаси тегади. Бургутлар уни кўтариб, ўз уяларига келтирар экан. Бордию одамлар бургут уяларига яқинлашса, бургут ўз жўжаларидан ажралншдан, уяси бузилишидан қўрқиб, олмосни одамларга отар экан.

Худди шундай аҳволни овчилар қуёнлар ҳақида гапиришади. Овчилар қуёнларни овлашиб, унинг энагини олишар эмиш. Бу эса жандибидастар дориси эмиш. Кейин қуённи қўйиб юборишар эмишлар. Бордию қуённинг шундай бичилгани овчиларга иккинчи бор овланиб қолса, қуён фалокат олдини олмоқчи бўлиб чалқанча ётиб, тухуми олинган жойини овчиларга кўрсатар эмиш ва шу билан бундан олдин ўзининг бичилган-бичилмаганлигини билдирар эмиш. Қуёнлар ўз овчиларининг тери ва гўштга худди жандибидастарга қизиққандек бунчалик кўп қизиқишларини билмайдилар.

ҚИЗИЛ ОЛТИН ГУГУРТ

Мен бир гал денгизда сузиб юрадиганларда ўзи муштдай келадиган, рангги қизилу қорага мойилроқ бир парча нарсани кўрганман. Ўша нарсани синдиришганида унинг нозик парчалари унчалик ялтироқ кўринмади. Денгизчи кумуш дирҳамни қизитиб, унинг устига ўша моддадан бир парчасини қўйган эди, модда дирҳамни тўппа-тўғри орқасидан тешиб чиқди, ўша кишининг айтишига қараганда, бу моддани Хитойдан Басрага кел-

тиришар экан, унинг номи қизил олтин гугурт экан. Уни заргарлик билан шуғулланадиганлар сотиб олар экан. Денгизчи бу нарса ҳақида бундан ортиқ ҳеч нарса билмас экан.

Бу хусусдаги уйдирмаларга «Тошлар ҳақида китоб» да битилганлар ҳам киради. Эмиш, қизил олтин гугурт кони Баҳри Мухитга яқин томонда бўлармиш.

Бу нарса ўз конида турган пайтда бир неча фарсах¹ оралиғидаги масофани ёритиб турармиш, кондан олтинса, ёритишдан тўхтармиш.

ИККИ СОҚҚА

Мен ўзим билан шундай бир воқеа юз берди:

Бу мана бундай: бир гал мен ҳожиларнинг биридан дори келтириб беришни сўрадим. Нарсаларим ичида юракни бақувват қиладиган дори тайёрлашга ишлатиладиган майда марваридлар ҳам бор эди.

Бағдодда марваридфуруш ўша ҳожидан, буни сўраган ким, нимага ишлатмоқчи, деб сўраганда, ўша ҳожи мени унга тавсифлаб берган ва марвариднинг нима мақсадга кераклигини ҳам шошиб айтиб қуйган эди. Кейин марваридфуруш икки дона соққани чиқарган, уларнинг ранги худди туя қумалоғининг ўзи экан. У дебди:

«Унга (яъни менга) менинг бу гапларимни оқизмай-томизмай айтгин,— дебди, — отамдан менга кўп мол-дунё мерос қолган эди, уларни марварид тайёрлашга сарф қилдим, натижада мана шу кўриб турганинг икки соққачани пайдо қилолдим, холос, (унга айт) умри ва мол-дунёсини менга ухшаб зое кетказиб юрмасин, васалом, гапим тамом».

ХАЛИФА ХОТИНИ ВА ЯТИМА ДУРИ

Ҳишом ибн Абдулмаликка Ятима дурини келтиришибди. Бу вақтда халифа ҳузурда унинг хотини — Абдуллоҳ ибн Муовиянинг қизи Абда ҳам ҳозир экан. Хотин шу даражада семиз эканки, бирор кишининг ёрдамисиз ўз жойидан жилишга қурби етмас экан. Шунда хотинга Ҳишом: «Агар бирон кишининг ёрдамисиз ўз ҳолингча ўрнингдан туролсанг, мана шу дурлар сенки

¹ Фарсах — 1200 қадам.

бўлади», дебди. Хотин ўрнидан туришга уринибди, қийналиб бўлсаям бор кучича ҳаракат қилибди. Туришга уринишини тугатиб бўлмасданоқ, юзи билан ерга ўмба-лоқ ошиб йиқилиб тушибди, хотин бурнидан қон оқа бошлабди. Ҳишом хотинининг юз-кўзини юшиб, дурни унга совға қилибди. Одамларнинг айтишига қараганда, бу дур-марварид уч мисқол экан. У марваридга хос барча яхши сифатларни ўзида жамлаган, ўзи дум-думалоқ, тоза, ёрқин, суви кўплигидан сернам экан.

Наср дейди: у дум-думалоқ тухумсимон, вазни икки ярим мисқолу яна бир мисқолнинг учдан биридир, асли етмиш минг динорга сотиб олинган экан. Бани Умайя давлати тугагач, Абдуллоҳ ибн Алини ўша Марвон ибн Муҳаммаднинг гаровга қўйган молини сотиб олиш учун юборилибди. Шунда унинг қулоғига шипшитиб, (Ҳишомнинг хотини) Абдада ўша «ятима» марвариди ва иккита исирғаси қолган, шуни талаб қил, дейишибди. У аёлни ҳузурига келтириб, ўша нарсани сўрабди. Аёл унга жавобан: «Мен сенинг сўраган нарсангни келтириб берсам, сен мендан яна бошқа нарса талаб қиласанми?» деб сўрабди. У хотинга, йўқ, дебди. Хотин ўша заҳотиёқ сўраган нарсасини унга топширибди, чунки у барча исирға безакларини доимо ёнида олиб юрар экан.

Шунда у хотинга: «Сен ўзингга қулай, сокин бўлган яхши бир жойни тахлаб топгин», дебди. Хотин Шомдаги бир жойни атабди. Шу билан аёлни ўша томонга юборибди. Кейин у, ас-Саффоҳ тагин бу ишдан хабардор бўлиб қолса нима бўларкин, деб ўйлаб, ўзининг терговга чақирилишидан қўрқиб кетибди. Сўнг унинг кетидан қобуллик бир қулини жўнатибди, ўша аёлни йўл четига олиб бориб сўйибди.

Ибн ал-Жассосдан ҳикоя қилишича, у киши ал-Муқтадир даврида унга бир юз йиғирма минг динор нарх қўйган экан. Шунда у айтибди: «Агар у фарёд бўлмаганда эди, мен унга минг динор нарх қўймаган бўлардим».

Ал-Бахтурий шундай деган:

Сенинг менга саховатинг шундайки, унинг зиёси Қуёш нуридан ҳам ортиқ бўлганидай, ҳатто унинг чироғи ўчиб қоладигандай. Бир наъмат кетидан иккинчи наъмат келадиган бўлса, тодага тизилган марварид қўш-қўш бўлса, шодага яна ҳам зийнат беради.

Ўша «ятима» марварид шу кунларда ал-Аҳсодаги қарматлар қўлида, дейишади. Ўша Абу Абдуллоҳ ал-Ҳусайн ибн Аҳмад ибн ал-Жассоснинг одамлардан фарқ

қиладиган ҳаддан ташқари қизиқ хусусияти бор экан. Бири шу эканки, жавҳарларни тушунар экан. Бу ишда унинг билағонлигини ҳамма тан олар экан, ҳеч ким унинг олдига тушолмас экан. Бошқа хусусияти эса бойлик орттирган экан. Шунинг учун ҳам уни «халқ қорунни» дейишар экан. Қози Али ибн Абдулазиз ибн ал-Мунажжим қасида ёзган экан. Уша қасидада шу байтлар ҳам бор экан:

Эй Ибн Абдулазиз! Ҳар қандай моллик кишилар ҳам
Умид эгаларнинг шон-шухратидан нари ўтолмайди.
Кўрсат унга Ибн ал-Жассосдекларнинг мол-дунёси билан,
Майли кўрсат менга ибн Бармакдек саховат эгасини.

У бахтсизликка учраган: унинг минг минг, яъни миллион динорини тортиб олишган. Ал-Муқтадирнинг онаси ўз ўғлининг ғамини еб юрган экан, ал-Муқтадирни қамоқдан бўшатгандан кейин унинг кўзи олдида юзлаб уловга ортилган қалин кийимларни олиб ўтибди. Буларнинг ҳаммасини ўз уйдан султон уйига элтаётган экан. Шунда Муқтадирнинг онасидан у молларни сўраган ва она уларни унга берган экан. Бу кийимликлар (аслида) мисрдан келтирилган экан. Уларнинг ҳар бир тойида минг динорлик кийимлик бўлган экан. Уларни ўша захотиёқ сотиб битирган, бундай молларга талаб кўп бўлгани учун анча фойда ҳам кўрган.

Унинг қутиларда сақланган жуда кўп қимматбаҳо тошлари бўлган экан. Юраги сиқилиб хафа бўлган чоғларида ўша қутиларини келтиртириб, унинг тошларини тиззасига ағдариб, ўз қайғусини кетказар экан. Шундай ҳам бўлган: бир куни шу иш билан банд бўлиб ўз боғидаги ҳовуз четида ўтирган чоғда қўққисдан уни тутиб олишган. Шунда у ўрнидан туриб, райҳонлар орасига қимматбаҳо тошларини сочиб юборган. Офат кўтарилгач, у ўз боғига яна кирган. Қараса боғда нам рутубатлар йўқолиб ўсиб ётган гулу райҳонлар сўлиб қолибди, резаворлар қуриб, у ўша жавоҳирларини топишга ҳам кўзи етмай ачиниб қолибди. Шунда кўзи бир эгатга тушган экан, бундай қараса, унинг барча жавҳарлари ўша ерда ётганмиш. Унга бировнинг қўли чўзилмабди, паррандалар тумшуқлари билан териб, сичқонлар судраб кетмабди. У қимматбаҳо тошларни йиғиб олибди, ғам босиб эгилган қаддини ростлабди.

Хотиннинг учинчи хусусияти аҳмоқлиги экан. Чунки бу борада ҳам унинг олдига тушадигани йўқ экан.

Абдуллоҳ ибн Сулаймондан:

Абу Бакир ас-Сулийнинг ҳикоя қилишича, ал-Муътадид биллоҳ нуқул айтар экан: Дунёнинг ажойиб нарсаси учта, уларнинг иккитаси бутунлай йўқолган, оти бору ўзи йўқ. Бу икки нарсанинг бири мағриб анқоси, бошқаси қизил кибрит¹. Бу иккитасидан бўлак энг ажойиб яна биттаси (яъни учинчиси) ҳозир ҳам уям бўлса тамомий одамизод нодонларининг нодони — бунга фақат жавҳарлар кирмайди, холос — бўлмиш Ибн ал-Жассосдир. Бу тангри таоло яратган энг ажойиб маҳлуқотлардан биридир. Балки бундан ҳам ажойиби шуки, у ўзининг ўша эшак ақли билан ал-Муътадид ва Хоморавейҳ олдига кириб-чиқиб турарди, улар билан яқиндан алоқада бўлиб турарди. Улар сақлаш учун буюмларини унга беришар, халифа ҳам уни жуда яхши танир эди.

Ас-Сулийнинг айтишича, ал-Муътасим ўша Аббоса қасрини қуриб бўлиб бўшагач, у ерда жуда ажойиб ўтириш қилиб берибди. Ўша ишни амалга ошираётганида бутун хонадонини йиғиб, тоғ маросимини ўтказибди. Шунда унинг ўша қийган тожида «Ятима» марвариди бор экан. Исҳоқ ибн ал-Мўсилий ундан изн сўраб шеър ўқишга тушибди.

Ибн ал-Жассосдан ҳикоя қилинади. Бир киши унинг ўғли ўлгани учун унга таъзия изҳор қилибди. Шунда таъзия билдириб унга дебди. «Сабр қил, куяверма, мукофот оласан». У унга жавоб бериб: «Биз ҳеч ўлимга ўрганолмайдиган халқмиз», дебди.

Эй уй, бало сени маҳв этдимиз?

Кошки эди сезолсам, бошга тушган балонгни

Ал-Муътасим бу шеърдан ниятнинг ёмонлигини пайқаб, у ерга ҳозир бўлганлар ҳам ҳайрон бўлишиб, бир-бирларига қарашиб олишибди, ҳатто улар таажжубга ҳам тушибди. Шунчалик узоқ муддат ичида халифа ва подшоҳлар билан суҳбатлар қилатуриб бундай дейишга унинг тили қандай борди экан?! Чиндан ҳам ёмонлик юз берди. Ал-Муътасим Сарра ман рао-Самуррага чиқдию лекин у бу ерга бошқа қайтиб келмади,

¹ Кибрит — гугурт.

қаср ҳам хароб бўлди. Бу ерга ҳозир бўлганлардан ҳеч бири ҳам бу воқеадан сўнг икинчи бор бу ерда йигилмади.

ҚОРА ДОҒЛИ МАРВАРИД

Райлик биродарларнинг айтишига қараганда Ямин ад-Давлатнинг хазинасида юзида қора доғи бор марварид бўлган. Баъзида марваридларда турли-туман ранглар, чунончи, оқ кумушсимон, сариғу варс ўтининг рангига ўхшаган, кул ранг қўрғошин, қизил миссимон ва қора ранглар бўлади. Бунинг биз бир марваридда кўрган эдик. Марваридда бунга ўхшаган бир неча рангларнинг мужассам бўлишини инкор қилувчиларга келсак, бу шу сабабданки, бу хил марваридлар оз ва камдан-кам учрайди. Яна шундай чиғаноқларни кўриш мумкинки, катталиги худди чумолидек келади, оқ ялтироқ, шу билан бирга қорамтир, йўл-йўл чизиқларига худди икки хил ранг оқ ва қора ранглар югуртирилгандайга ўхшайди.

Райлик икки биродарнинг айтишича, ўша хазинада хурмо данаги билан зайтун данаги ҳам бўлган экан. Бу данакларнинг бир қисми марваридга айлангану бошқа қисми ўзгармасдан данаклигича қолиб кетган. Лекин биз бир нарсани ҳали аниқлаганимизча йўқ, чиғаноқ ичидаги шиллиққурт данакни ё хазафни¹ ейдими, йўқми, буниси бизга номаълум. Чунки ҳайвон нозик-майин бўлгандан кейин, унинг овқати ҳам шунга муносиб бўлиши зарур. Кейин улар данакка марварид ўралган демаганлар. Демак, шундай деганда, иш анча ўнғай бўлган бўларди. Шунда биз қатламларнинг ҳаммаси бир йўла пайдо бўлганми ё аста-секин биттаси кетидан иккинчиси пайдо бўлганми — шунинг билган бўлардик. Лекин бу ҳол ал-Киндий айтган ўша тиббий марварид ҳақидаги гапга қарама-қарши келади. Ўша марварид ичида (айтилишича) чиройли дони бўлиб, уни офтоб ё чироқда кўриб бўлади, унга қобиқ ўралган бўлади. Агар ўша қобиқни дон устидан шилиб олишса, унинг ичидан қобиққа ўхшаган ўша дон чиқади. Лекин таъкидлаб кўрсатишларича бунинг бўлиши мумкин эмасмиш.

Мана бундай гаплар ҳар бир ўлкада ҳам бору лекин бирорта одам уларни кўрмаган, ваҳоланки баъзи одам-

¹ Хазаф — лой.

лар ундай жавҳарларни кўрганман, деб даъво қилади ёки яқингинада кўрилгани ҳақида бировларнинг гапларини келтиради. Яна шундай гаплар узундан-узун олий далил билан қўшиб келтирилган бўлади.

МУНЧОҚ

Подшоҳларнинг тожларида майда мунчоқлар бўлади. Булар «Харазот ал-Малик»—«Подшоҳ мунчоқлари» дейилади. Булар уларнинг тарихларини белгилаш учун ишлатилган. Бу худди қимор ўйинидаги ютуқ кабидир. Бу шундайки, ҳар гал йил тугаши билан шодага бир мунчоқ қўшиб қўйилган. Ана шунда қайси шоҳ қанча йил ҳукмронлик қилгани маълум бўлган. Шу тариқа ҳар бир валиаҳд, яъни шоҳ бўлган киши ўзидан кейин шунга қайтарган.

Хусрав Нуъмонни ўлдирганида Лабид Нуъмонга бағишлаб шуларни айтган экан:

У подшоҳлик мунчоқларини ҳужжат шартда йигирма йил асради.

Яна у йигирма йил то сочи оқариб ўлмагунча асради.

Хусравларда мунчоқ ўрнини ўтаган нарса энг гўзал, кўзни қамаштирадиан дурлар эди.

Ал-Фараздақ айтган экан:

Сен шоҳлик мунчоқларини унинг пешона тепасида кўрасан.

У бўлса жимгина турадиган, ёш, тишлари едирилмаган.

Хусрав-шоҳларда ҳам шунга ўхшаган дур жоҳворлардан тасбеҳлар бўлган, ундаги ҳар бир шодада йигирма биттадан донаси бўлган. Улар Ҳамза эслаганидек Наск шумора деб аталади. Чунки наск «Ависто» китобларидаги боб сонларига мослаб бўлинган. Доналар маълум тартиблар билан жойлашган, уларни расм-русумларга кўра ҳар кун эрталаб тасбеҳ ўгириб, бармоқлар билан қайтариб турилган.

ТУЯҚАШ

Ал-Маъмун ал-Восиқни¹ яхши кўрган, унинг тарбиясига қаттиқ киришган эди. Бир гал сафарда у билан

¹ Ал-Восиқ — халифа ал-Маъмуннинг ўғли, у 842—847 йиллар орасида ҳукм сурган.

ёнма-ён кетаётган экан туякаш ашула айтиб, туяларини ҳайдай бошлабди. Шунда Маъмун ўгли ал-Восиқни уй-қусидан уйғотиб қўйишидан чўчибди. У туякашга, ашула айтмагин, деб бақирришдан андешага бориб, тасбеҳининг ипини узиб, ундаги марварид доналарини биринкетин то теккунча отаверибди. Туякашга марварид донаси тегиб, Маъмунга ўгирилган экан, у жим бўлишга ишора қилибди. Кейин эрталаб Маъмун ишонган кишиларидан бирини ўша марварид отилган жойга жўнатиб, сочилган марварид доналарини тердириб олибди. Марваридлар худди отилган тошлар каби тушган жойида турган экан.

СОБИТ ҚАДАМ

Умм Жаъфар Зубайданинг ҳам тасбеҳи бўлган экан, унинг тузилиши ҳақида китобларда ҳеч нарса дейилмаган, лекин айтишларига қараганда, ар-Рашид билан ўша хотин ўртасида Амора (Умора) ибн Ҳамза ибн Маймуннинг покизалиги ва олижаноблиги ҳақида гап айланиб қолибди. Хотин ар-Рашидга: «Собит қадамлар оёғи мол-дунё ҳиди анқиган жойда тойиб кетади. Уни чақирганда, мана шу тасбеҳимни унга совға қилгин. Бу тасбеҳ эллик минг динорга сотиб олинган. Агар у бунни олмай, қайтариб берса, унинг покизалигини тан оламан», дебди.

Ар-Рашид хотин айтганидай қилди. Ундан кейин айтишларича, бу ишни бажаришда ар-Рашид гезал бир йўл тутди. Ниҳоят ўша мўлжалланган тасбеҳни унга берди. Амора ибн Ҳамза тасбеҳни ундан олиб, унинг саховатига миннотдорчилик билдирди ва олдига қўйиб қўйди. Гап тугаб у кетишга ўрнидан тургач, тасбеҳни қўйган жойидан олмай, ўша ерда қолдириб кетди. Шунда Зубайда: «У бунни унутибди», дебди. Кейин ар-Рашид тасбеҳни бир ходими билан бериб юборди. Шунда Амора ходимга: «Агар рост гапираётган бўлсанг, шу тасбеҳ сенники бўла қолсин», деди.

Ходим қайтиб келгач:

— Амора бунни менга совға қилди,— деб айтди.

Зубайда ходимга минг динор бериб, тасбеҳни яна ўзига қайтариб олди.

Агар бу ҳикоя қилганимиз аёлнинг текис тасбеҳларига тааллуқли бўлса, улар ёқутлардан бўлиши керак. Бордию гап бошқа нарсалар ҳақида борса — бу ҳамма-

сидан ҳам бўлиши мумкинроғи — жудаям ажойиб дурлардан бўлган бўлиши керак.

Бу ерда Амора ҳақида ҳикоя қилинди.

БЕКИТИЛГАН МЕШ

Абу-л-Ҳуқайфа бойлигини хазина деб аташган экан. Бу «Маск ал-ҳамал» — қўй терисидан бўлган меш деб юритилар экан. Чунки булар қўзи терисига ўралган жавоҳир ва безаклар бўлган экан. Кейин мол-ҳўкизнинг терисига ўрашган, кейин туя терисига ўрашган. Туя терисидан бўлган мешга ўралган жавоҳирларнинг қиймати ўн минг динар турган. Бу қимматбаҳо буюмлар тўй вақтида омонат олиниб турилган. Худо раҳмат қилгур пайғамбар алайҳиссалом Ҳайбар аҳлини қуршаб олгандан кейин улар билан қон тўкилмаслик ҳақида келишиб олдилар. Шунда улар шаҳарни бўшатиб кетадиган бўлишди. Нимаки уловга ортиб кетиш мумкин бўлган нарса бўлса, ўзлари билан олиб кетишадиган бўлишди. Пайғамбарга эса олтин, кумуш ва халқалар яъни совутлар қолиши керак бўлди. Бунда ҳайбарликларга шундай шартлар қўйилдики, улар у молу мулкдан ҳеч бир нарсани бекитиб қўймайдиган ва ўғринча бирор нарсани олиб кетмайдиган бўлишди. Бордию улар бу айтилганнинг ақсини қилишса, у ҳолда ҳеч ким уларнинг тарафини олмайдиган бўлди, келишув ҳам таъсир қилмайдиган бўлди.

Лекин ҳайбарликлар аҳдларига вафо қилмадилар. Улар ўз ихтиёрларича ўша маск-мешдан бирини бекитишибди, кейин бошқасин бекитишибди. Бу кейингисида Ҳайй ибн Ахтаб деган кишининг мол-дунёси бор экан.

Бу воқеадан илгари Бану Назир қабиласи ал-Мадина шаҳридан суриб чиқарилиб, Ҳайбарга қувилгач, ўша кишининг ҳам мол-дунёси ўзлари билан бирга бу ерга олиб келинган экан. Шунда Шуъба ибн Амрга пайғамбар: «Ҳаййнинг меш-халтаси нима бўлган?» деб савол берибди, шунда у «нафақаю ҳарбий харажатларга кетган» дебди. Шундан сал олдин Ҳайй ўлдирилган экан, пайғамбар алайҳиссалом амр қилиб, аз-Зубайрга, азоб берсанг ҳам Шуъбанинг бу қилган ишини бўйнига олдиргин, дебди. Кейин нимаки билган бўлса, бўйнига олибди: «Мен Ҳаййни кўрган чоғимда, у фалон жойдаги пистон уйнинг арлоғини титиб юрган эди», дебди у тергаганга. Кейин ўша жони бориб ахтаришган экан, у ерда

унинг мол-дунёси солинган меш-халтасини топишибди. Шундан койин Шуъбани банди қилиб қўл-оёғини боилаб ўлдиришибди ва мол-дунёси ўртада бўлинибди.

Ал-Ҳажжож ҳақидаги гапда айтилишича, у ўз ҳукмронларининг бирига мактуб ёзиб: «Бизга бир ўқдон, яъни бир қоп марварид юборгин, уни баҳраж қилиб жўнатгин», дебди.

«Баҳраж» сўзини форсчадан ким арабчалаштирган бўлса, унинг назарида ёмонлик англади. Аслида бу сўз ҳиндчадан ўтган. Бу тилда «яхши»ни — «б» билан ёзиладиган «баҳла» дейишади, ёмонни эса «набаҳла» дейишади. Яна худди шунингдек форсчадаги «б» билан ёзиладиган «баҳла» арабчада «ф» билан ёзилади. Ҳатто уларнинг энг яхши тилларидан бирининг номи фаҳлавий бўлиб, бу билан уни энг устун турадиган тил демоқчи бўлишади.

Яна айтишларига қараганда, арзимас — ёмон дирҳамларни «набаҳра» ҳам дейишади, яна тўғри катта йўлнинг ўрталари бурилган бўлса ҳам шундай дейилади.

Лекин бу хабарлар араблар ўртасида ҳам юргани учун уларда «баҳраж» сўзи ёмон маънони англатиб келган. Ал-Ҳажжожга энг арзон ва паст нарсани юбориш нимага керак бўлган экан?! Шунингдек Абу Муҳаммад ал-Қутайба ҳам (бу ҳақида фикр юритиб) шундай дедан: у ўша қопни тўғри катта йўлдан олиб келмай, бошқа (кўз тушмайдиган) арзимас — қинғир йўллар билан олиб келгин, демоқчи бўлади.

Бу билан эса ўша келтираётган нарсаси бирор балога гирифтор бўлмасин, ёмон ниятли қароқчилар ё ушр йиғадиган солиқчилар даромаднинг ўндан бирини йиғамиз деб, олиб келаётган нарсаларини ўмариб, қолишмасин, деб қўрқилган. Ал-Ҳажжож чопарига ўша молларни олиб келаётган вақтда бекитиб, жуда эҳтиёт билан келишни тайинлаган. Чопар шундай қилган ҳам

ҚАБИҲА

Қабиҳа ўз ўғли ал-Мўътазга биродари ал-Муаййидни ўлдиришни маслаҳат бергач, Қабиҳа ал-Муаййиднинг онасига рамазон ойида дурдан бўлган бир тасбеҳ юборган, унинг қиймати тўрт минг динор турган. Қабиҳа тасбеҳ элтган орқали унга: «Шу тасбеҳни ўгириб юргин, эгачим», дейишни тайинлаган. Ал-Муаййиднинг онаси тасбеҳни олиб, ҳованчада майдалаган ва қоғозга

ўраб, келтирган одам билан уни яна эгасига қайтариб юборган. У ўрамни чопарга бераётиб: «Мендан эгачимга салом айтгин, яна унга, тасбеҳ қон ҳароратини со-вутолмас экан, дегил», деб қўйишни тайинлабди.

Миср ҳукмронининг элчиси ва алавийлардан бўлмиш ал-Ҳоким Бнамруллоҳ номи билан машҳур бўлган ат-Тоҳиржий ўша «Амр ал-Мадина» деб танилган алавийни уриб ўлдиргач, у анча вақтгача Амир Ямин ад-Давла тағин менга қарши бирор юриш қилиб қолмасин, деб хавфсираб юрди. Аслида унинг ақли калта эди. Унинг доимий хавфсираб юриши дилгирлик касалига гирифтор қилди. У ҳамширасидан бор бўлган барча жавоҳирни олиб, унинг устига ўзида бўлган ҳамма қимматбаҳо тошларни қўшиб майдалади. Бунда у, одамлар менинг қилган бу ишларимни эшитиб қолса, барча қимматбаҳо тошларимни туйиб йўқ қилганимни билишса, мендаги иснод кетади, бир маҳалги кирдикорларим ювқлади, деб ўйлади.

БИР ХАЛТА ЖАВОҲИР ВА ФОЛБИН

Ал-Киндий айтган: ар-Рашид ўша Яҳё ибн Холидга бир халта жавоҳир бериб, буни сақлаб қўйгин, деб топширган экан. У халтани уй устида шундоқ оёқ остига қўйиб қўйибди. Уйдан ташқарига чиқиб кетаётиб халтани бекитиб қўйишни унутибди. Кейин уни хизматкорларидан бири олиб кетибди. Маълум вақтдан кейин уни эслаб уйига қайтган экан, халтани ўз жойида кўрмабди. Уни йўқотганига жуда ачинибди. Шу вақтда мен (ал-Киндий) унинг ҳузурида эдим. Кейин у кўзлари кўр фолбин Абу Яъқубни чақиртириб келди. Яҳёга унинг келганини хабар беришгач, ҳузурида бўлганларга қараб: «Дамингларни чиқармасдан ўтиринглар, сизлардан у ҳеч нарсани эшитмасин, бўлмаса унинг очаётган фоли бузилади», деди. Абу Яъқуб хонага киргач, Яҳё унга қараб:

— Мен сендан бир нарсани сўрайман, сен унинг нималигини топиб бергин, — деди.

Абу Яъқуб бир оз ўйланиб сукутга кетди, кейин жавоб берди:

— Сен мендан йўқолган нарсани сўрамоқчисан.

— Ўша нарса нима?

Шу билан у ўйга чўмиб кетди. Узоқ ўйлаб туриб, қўлини-қўлига урди, сўнг деди:

— У нарсангиз жудаям юксак, қимматбаҳо шода, ўзи оқ, қизил ва яшил, у халтада турибди, халта эса идишда.

Яҳё унга:

— Топдинг, — деди. Кейин ундан сўрадди:— Шунингиз ким олдийкин?

— Хизматкор — фаррош олган, — деди.

— Уша нарса қаерда?— деб серади Яҳё.

— Ахлатхонада, — деди фолбин.

— Шунда Яҳёнинг кўнгли таскин топиб, қайғуси камайди. У хизматкорларга қараб:

— Унинг изини ҳовлимиздаги ахлат ташлайдиган жойдан ахтаринглар, — деди.

Бориб қарашса, ахлатхонада бир нарсанинг чеккаси чиқиб турганмиш. Устини очиб қарашса, бир халта чиқибди, унинг ичини очишса, ундан анвои қимматбаҳо жавоҳир бор эмиш, у шундаям бебаҳо эканки, нархини ҳеч ҳам белгилаб бўлмасмиш.

Кейин Яҳё ўз хизматкорига:

— Эй ғулом, бу кишига беш минг дирҳам пул бериб юборгин, кейин фалончига фармон бер, бизнинг ёнимиздан бу кишига беш минг дирҳамга бир уй сотиб олиб берсин, — деди.

Фолбин унга жавобан:

— Мана бу беш минг дирҳамни олиб кетаман, лекин бизга бу ердан ҳеч ҳам манзил сотмайди, — деди.

Яҳё унинг қандай қилиб фол боққанини сўраган эди, у бу борада жавоб бериб айтди:

— Фол сезгилар ёрдами билан рўёбга чиқади. Лекин мен кўзлардан маҳрумман, шунинг учун мен қулоқ билан иш тутаман. Аммо хонангга кириб бирор нарса эшитаман, деб умид қилган эдим, бўлмади, ҳамма ёқ жимжитлик, ҳеч нарса эшитолмадим, довдираб қолдим. Ўзимга-ўзим: «Шўрим қуриди» дедим. Бир оғиз ҳам сўз эшитолмагач, қўлимни гиламга ургандим, у ерда қўлимга хурмо пўчоғи чиқиб қолди. Шунда ўзимча: «Бу хурмо пўчоғи идиши бўлиши керак, бу идиш (яъни пўчоқ ичида) оқ, кейин қизил, кейин яшил нарса бўлиши керак. Демак, бу нарса шу рангларга хос бўлиши керак, кўриниши эса шодага ўхшаган нарса бўлиши керак. Бу сифатлар эса халтадаги жавоҳирларга хос бўлиши турган гал. Шунда мен, буни ким олдийкин, деб фикр қилиб турган эдим, бирдан эшак ҳанграб қолди. Бу эса беадаб бўлиши мумкин, деган ўйга олиб келди. Шунда

мен ўйлаб туриб: «Шоҳлар молига хизматкор фаррошлардан бўлак ҳеч ким қўл теккизишга юрак бетлай олмайди», дедим. Сен мендан унинг қаердалигини сўраган эдинг, шунда бировнинг «Буни ахлат тўкадиган жойга ташлаб кел», деганини эшитиб қолдим.

Кейин Яҳё унга қараб:

— Хўш майли, лекин бизнинг сен ҳаққингдаги буйруғимизнинг бўлиш-бўлмаслигини қаердан билдинг?— деди.

Фолбин унга:

— Мен аввалги беш минг дирҳам ҳақида буюрганнингда, ғуломингни «хўп белади!» деганини эшитдим. Шунда, мен буни олар эканман, деб билдим. Лекин иккинчи марта беш минг ҳақида гапирганингда, ғуломларингдан бирининг «йўқ» деган овозини эшитдим, шундан бунинг бўлмаслиги тушундим.

У шундай дедию беш мингни олиб чиқиб кетди. Орадан кўп вақт ўтмасданоқ бармакийлар билан бўлган ўша воқеа юз берди ва улар фалокатга йўлиқдилар.

ЧОЛ ВА ЧУМЧУҚ

Фойдали масаллардан бирида шундай дейилган: Бир чол киши бир чумчуқ тутиб олибди. Шунда чумчуқ ҳалиги кишига:

— Мени нима қилмоқчисан?— дебди.

— Сўйиб емоқчиман, — дебди чол.

— Мен билан тўймайсан, — дебди чумчуқ кишига қараб, — чунки мен сенга ярим луқмадан ортмайман. Бордию сен мени қўйиб юборсанг, сенга учта ҳикматли сўз айтиб бераман, унга амал қилсанг, катта фойда кўрасан.

Чумчуқ айтган фикр чолга маъқул тушди, улар тангри таолони гувоҳ келтириб келишди. Кейин ҳалиги чол:

— Қани ўша ҳикматли сўзларингни айт-чи?— дебди.

Чумчуқ кишига:

— Утган ишга ҳеч қачон пушаймон қилма, қўлга киритишинг мумкин бўлмаган нарсага ҳаракат қилма, ақлинг бовар қилмайдиган ишга ҳеч ҳам ишонма.— дебди.

Киши ўзича ўйлаб:

— Буни ейшдан кўра, айтганини қилсам яхшироқ эмасми?— дебди чол ва чумчуқни бўшатиб юборибди. Чумчуқ учиб бориб деворга қўнибди.

— Агар ўз айтганингда қаттиқ туриб, мени сўйиб еганингда ичимдан каптар тухумидай бир марварид чиқарди,— дебди чумчуқ чолга.

Чол чумчуқни қўйиб юборганига пушаймон қилибди. У чумчуқни қайтариб қафасга солиб олмоқчи бўлибди, шунинг учун жон талмис чумчуққа қараб:

— Кел, қайт жойингга, — дебди, — мен сен учун сим-сим-кунжут уруғини тозалаб, муздек сув ҳам тайёрлаб қўйибман.

Чумчуқ чолга қараб шундай дебди.

— Эй одам боласи, сен мени сўёлмадинг ҳам, еёлмадинг ҳам, ҳатто мен айтган гапга амал қилолмадинг ҳам. Сен мени қўйиб юборганингга ачинаяпсан. Энди мени ўз жойимга қайтармоқчи бўлаяпсан, лекин бу иш қўлингдан келмайди. Ундан кейин ўйлаб ҳам кўрмадинг, бутун гавдам каптар тухумидек келмайди-ку жиғилдоним қандай қилиб ўз гавдамдан ҳам каттароқ нарсани сиғдира олади?

Чумчуқ шундай дебдию учибди-кетибди.

ЗУМУРРАД ҚАДАҲ

Бир гал ал-Маъмуннинг зиёфатида соқийнинг қўлида ажойиб бир қадаҳни кўрдим, у афтидан худди тарози палласига ўхшаб кетардию аммо ўзи зумурраддан ясалган эди. Айтишларига қараганда ўша қадаҳ сомонийлар хазинасида бўлган экан. Ўша Буғрохон ат-Туркий даврида бир сабаб бўлиб сомонийлар давлатининг иши юришмай қулаган кезларда қадаҳ бу ерга келиб қолган экан. Минг динорга яқин пулга сотиб олинган экан.

ҲАДИЯ ҚОШИҚ

Айтишларига қараганда, бир гал меҳржон байрами куни ал-Мутаваккил ҳузурига Бахтияшӯ кириб қолибди. Шунда ал-Мутаваккил унга:

— Сенинг ҳадянг қани?— деб сўраб қолибди.

— Менинг ҳадям шундай нарсаки, унга ўхшаган нарсага сендан олдин ўтган бирорта халқ ҳам, подшоҳ ҳам бўлолмаган,— дебдию қўйнидан забаржаддан ясалган вази саккиз мисқол бир қошиқни чиқарибди. У шу билан отаси Жибрилдан эшитган мана шу ҳикоясини айтиб берибди: «У киши Яҳё ибн Холиднинг канизи Но-

нирга бағишлаб қасида ёзган экан. Вақти келиб у киши ўша ёзилган мадҳияни ўқиб бераман, деб каниз олдига кириб келса, у шу қошиқ билан анор еяётган экан. У қилаётган ишдан бўшаб, анор сувини сиқиб бўлгач, аёл унга: «Мана шу қошиқ, сен ол», дебди. Шу билан отам, мана шу қошиқни олган экан.

— Буни эшитиб қошиқни кўрган ал-Мутаваккил беҳад ажабланиб шундай дебди:

— Чиндан ҳам бу қошиқ учун одамлар ўзларини ҳалок қилишса арзийдиган экан.

Кейин унинг нархини аниқлаб берсин, деб заргар Аттобни чақиртириб келишибди. У бўлса рад қилиб:

— Бу нарсанинг қийматини билолмайман,— деганмиш.

ДАРЕ

Ал-Мансурнинг узукка кўз бўладиган зумраддан тоши бор эди. Унинг оғирлиги икки мисқол келарди. Ўзининг яшил рангга ўхшашлигидан уни одамлар «Дарё» деб аташарди, ўзини қирқ минг динорга сотиб олинган эди. Бу балки ўша ар-Рашид Дажла дарёсига улоқтириб юборган «Исмоилий» деган тош бўлса эҳтимол.

ЗУМУРРАД АСО

Ҳикоя қилишларига қараганда, ал-Муътасим ўзига яқин ҳамтовоқлари билан улфат бўлиб ичиб ўтирган экан. Шунда тўсатдан у улфатлари олдига узунлиги бир тирсак келадиган зумурраддан ясалган бир асони қўйибди. Шунда ал-Муътасим шерикларига қараб:

— Қайси биринг мана буни биласан, унинг нархи қанча? — дебди.

Ўтирганлар уни ушлаб кўриб, ҳеч ким бу борада лом-мим дейишолмабди, пиҳоят у нарса Абдуллоҳ ибн ал-Махлуф қўлига келибди. Бу киши:

— Мен биламан бу асони, — дебди.— Умм Жаъфар (Жаъфарнинг онаси) буни саксон минг динорга сотиб олган эди. Сотиб олган пайтда унинг учи йўқ эди, илгариларни эса унинг учиди қизил ёқутдан ясалган қуш бўларди.

Ал-Муътасим бу гапни этишиб, хазинадорига бую-

рибди, худди ўшани тоғиб келасан ,бўлмаса каллангнн оламан, деб. Орадан кўп вақт ўтмай ўша қушни топишибди ва ўша заҳоти уни асога ўрнатиб қўйишибди.

Зумрад аслида бўш жавҳар тош, фақатгина у бир тирсак узун бўлсагина синмай туриши мумкин, бу ҳолда унинг эни ҳам шунга ярашур бўлиши керак. Шунда у қаттиққина бўлиб, дарровгинада синмайди. Ё бўлмаса у бир неча парчалардан иборат бўлиши керак. Бу парчаларнинг бир-бири билан бирлашиб кетиши уларни маҳкам қилиб қотириб туради. Шу билан бирга бу парчалар тешилади, кейин ичидан сим ўтказилиб шода қилинади ва охири маҳкамланади. Бунда унинг сиртки тузилиши шундай бўлиш мумкинлигига далолат қилиши мумкин. Энг енгил парча зумрадларни ўшандай симга ўтқазиб тузиш билан бирлантириш мумкин.

Миср ҳукмдори аз-Зоҳир ибн ал-Ҳоким байрам куни уловида ўтиб кетаётган экан, салласининг бир чеккасига уч дона жудаям ажойиб дур қадаб қўйилган экан, қўлига эса қалинлиги бармоқчаю узунлиги тирсакча келадиган зумраддан ясалган асо тутиб олган экан. Асонинг қамчин бириктирадиган томонига худди ўша салласига қадаб қўйилган марваридга ўхшаш учта нафис дур қадаб қўйилган экан.

Ал-Ҳатибий яна шундай дейди: Миср ўлкаларидан бири Ихмидда оқ тошдан бўлган бир бино бор экан. Бу бино қадим юнонликларда «Дор ал-ҳикма» («Ҳикмат уйи») деб аталар эди. Бу эса юқори Миср бўлмиш Саидда ибодатхона бўлган. Бу ибодатхона биносининг узунлиги эллик тўрт тирсак, эни бўлса ўттиз тўрт тирсак қилиб қурилган. Унинг деворлари думалоқсимон, деворнинг узунасига учдан бир бўлагига юқорига қараб дарахтлар суврати ўйиб ишланган, ўрта қисмига ҳайвонлар суврати ўйилган, учинчи паст қисмига эса одамлар шакли ўйилган. Буларнинг ҳар бирининг ёнида ёзувлар бор, лекин ҳозир уларни ҳеч ким ўқий олмайди.

УЙДИРМА ВА ПУШАЙМОН ТОШИ

Аммо илгарилари анчагинасини келтириб ўтганимиз каби бундан бошқа уйдирмалар ҳам кўп. Булар қаторига ал-Жайҳонийнинг «Китоб ал-масолик»—«Йўллар китоби» ҳам киради. Унда айтишларича, Румияда шаҳидларнинг бошлиги Истефонус (номига қўйилган) каниса-ибодатхона бор. Ана шу канисада қурбонликкаа сўйил-

гаи кишининг (тимсоли) зумурраддан ясалганмиш, унинг бўйи — узунлиги йигирма тирсак, эни олти тирсак эмиш, уни олтиндан ясалган ўн икки тимсол кўтариб турганмиш. Бу кўтариб турганларнинг ҳар бирининг бўйи икки ярим тирсакдан бўлиб, кўзлари қизил ёқутдан эмиш. Бу канисанинг олтиндан ясалган йигирма саккиз эшиги бор эмиш. Яна қанчадан-қанча ёғоч эшиклардан ташқари мингта эшиги олтинга ўхшаган нарсасиздан ясалганмиш.

Бордию агар бу ҳикоя форс ери ҳақида тўқилган бўлганида эди, унда мен, ўша қурбонлик қилинган зот тимсоли зумуррад хазинасидан бўлгану кейин ёниб эриб кетган бўлса керак, деб айтган бўлардим. Бунда мен зумуррад билан олов ўртасидаги чиқишолмаслигини (яъни зумуррадни оловга чидай олмаслигини) била туриб, ўзимни билмасликка солган бўлардим.

Худди шундай уйдирмага менинг эшикларсон-саноғи ҳақидаги нақлим ҳам киради. Бу гўё ўша ибодатхонада бу эшикларни бир-бирига туташтириб бириктирган девор йўқлигини тақозо қиладигандай мулоҳаза туғилади.

«Китоб дадил ад-дунё ва л-охират» — «Дунё ва охирага йўлланма» деган китобда айтилишича, дунёни ўраб турадиган Қоф тоғи яшил зумурраддан эмиш, унинг тагидаги то чўққисигача ораликдаги бўлган масофа саксон фарсах келармиш. Самонинг кўм-кўк бўлиб кўриниши ҳам ўшанинг таъсиридан, шайтонлар ҳам забаржадни ўша ердан олармуш-да, одамлар қўлига тарқатармиш. Тангри уларнинг бу қилган ишларига яхшиликлари билан мукофотласин:

Шунинг учун ҳам, таъкидлашларича, ўша шайтонлар (жуссасини) ҳам тангри унга (яъни зумуррадга) ўхшатиб майдалаб юборганмиш. Бу балнд тоғ ҳақида шаманийларнинг сўзи ҳам шунга ўхшаш, улар эътиқодича, бу тоғ шимолий қутб тагида эмиш. Унинг тўрт томони ранг-баранг ёқутлардан иборат эмиш. Кўкимтир рангиси эса биз томонга қаратиб қўйилганмиш, самонинг кўм-кўклиги худди ўшанинг кўкимтирлигидан эмиш. Бу балки Зу-л-қарнайн (икки шоҳли) ҳақида айтилган қиссага ўхшашдир. У шундайки, бир маҳал Зу-л-қарнайн зулматлар юртига кириб борганмиш-да, одамларининг от туёқлари тақиллаб тошларга текканмиш, бундан туёқларнинг қаттиқ тақир-туқири титилганмиш. Шунда у ўз шерикларига қараб:

— Бу тошлар пушаймон тошидир, уни олган ҳам,

олмай қолдирган ҳам баб-баровар пушаймон қилади,— дебди.

Баъзи одамлар қоронғуда ўша тошдан олганмиш, баъзилари олмай ўтиб кетганмиш. Вақти келиб ёруғлиққа етишгач, тошни олганлар унга назар ташласа, бу тош забаржад эмиш. Шунда олганлар, эҳ нега кам олдим, деб уни йўқотганига ачинганмиш. Шунинг учун ҳам забаржаднинг энг яхшиси қоронғу зулматлар юртига нисбат берилади. Одамларнинг таъкидлашларига қараганда, одамлар қўлида бўлган ўша забаржадлар бир замонлар ўша ердан олинган забаржадларнинг қолдиғидир. Борган сари унинг нархи ошиб бораёпти, чунки унинг нухсаси камайиб бораёпти.

Лекин Ер юзининг ҳамма томонида ҳам тўла-тўқис зулмат босган бирор жойни тополмайсиз. Бордию агар теварак-атрофи беркитилиб, усти ёпилган бўлса бошқа гап, унда қоронғулик бўлиши мумкин. Фақатгина қутблар тагидагина олти ойдан ортиқ бўлмаган вақт давомида қоронғулик қопланиб, кейин доимо ёруғлик келиши аниқ. Қасам ичиб айтаманки, зумуррадни зулмоний зулматдан чиққан дейиладиган бўлса, фақат унинг кони жиҳатидан шундай дейиш мумкин. Чунки бу хил конда чироқсиз ишлаб бўлмайди. Худди шу хусусияти билан зумуррад кони бошқа маъдан конларидан ажралиб туради. Зулматли ер ҳақида бундай бемаъни гапларни таъкид қилиб ўтиришнинг ўзи ҳам вақтни бекорга йўқотишдан бўлак нарса эмас. Йўқса, аҳир, ер юзида донмий зулматли ерлар йўқ-ку. Гарчи қоронғулик — кечаси бир неча ой давом этадиган жойларга ишора қилишса ҳам, лекин бу яратилган инсон ўзининг маълум табиати билан бу туннинг совуғига ҳам чидай олмайди.

Зумуррад хосиятига оид бундай ўйдирмалар ҳақида ҳикоя қиладиганларнинг ҳаммаси бир оғиздан келишиб олмишгандай таъкидлашади, уларнинг бу хил гапларига заҳарли илоннинг кўзи зумуррадга тушдими, бўлди, ўша заҳоти унинг кўзи оқиб тушади, деган гаплар ҳам киради. Бу ҳам майлия, ҳатто бу фикр «Кутуб ал-ҳавасс»—«Хоссалар ҳақидаги китоблар»да ёзилиб, оғизма-оғиз тарқалиб, ҳатто шеърларда ҳам келган.

Абу Саид ал-Фонимий шундай деган:

Сувлар оқар ариқда шариллабу айланиб,
Сочилмаган зумуррад гиеҳлардан ҳар қачон.
Ҳам дийдаю басардан ажралишдан хавфсираб
Зумуррадга кўз тушган ҳар бир заҳарли илон.

Абу Наср ал-Утбий ўзининг бир рисоласида айтган: ҳар бир нарса зоти илоҳийнинг тақдир қилганига кўра ўзига хос сифат ва қувватга эга: шундайки, мана бу зумурраддан жинларнинг кўзи ўйилиб тушад!!, ёқутлар эса ҳайвон заҳарларига қарши ишлатилса фойда беради, қаҳрабо эса тушиб кетган сомон парчасини тортиб олишга қодир бўлади. Ятту сутли бўлгани учун кўкпуруш — баққол кўзини ўйнатади, чунки унда сут бўлади, сутда эса ёғ бўлади.

Ҳикоя қилувчиларнинг ҳаммасининг бу хусусда бир хил фикрда бўлишларига қарамай, тажрибада кўрилганида бу фикр тасдиқланмади. Мен бу борада шунчалик кўп тажриба олиб бордимки, ундан ортиғини олиб бориш ҳам амри маҳол эди. Илон бўйнига зумуррад шодасини осиб қўйдим, илон солинган саватга зумуррад шодасини илон кўзи олдида лўқ қилиб, у ёқ-бу ёққа айлантириб кўрдим, бўлмади. Ҳатто булар иссиқ вақтларда таъсир қилармикан, деб ўйлаб, жазирама иссиқ кезларда ҳам ё бўлмаса совуқ вақтларда таъсирчан бўлармикан деб, совуқ кезларда ҳам ўшандай тадбирларни қилиб тўққиз ой давомида синая кўрдим, турли хил йўл ўйлаб топавериш, ҳатто бу борада ишлатмаган амалим ҳам қолмади. Натижада илон кўзида унга суртилган зумуррад сурмасидан бўлак ҳеч нарса қолмади. Қайтанга аксига олиб бу тажрибалар илон кўзи нурининг ўткирлигини оширса оширгандиру лекин сирасини айтганда, илонларнинг кўзларига ҳеч қандай зарар етмади.

ПАРЧА ТОШ

Амир Ямин ад-Давлатга Ҳинд тарафидан бир парча тошни келтириб беришди. Бу тош ўзининг тозалиги билан эмас, балки яшиллиги билан зумуррадга ўхшаб кетади. У ўймакорга шу тошнинг шаклига зиён етказмай ўртасини косага ўшатиб ўйиб, ичинини олиш кераклигини буюрди, ўймакор ҳам амирнинг айтганини қилди. Агарда бу тош зумуррадга ўхшашлардан бўлганида эди, у ҳолда ярим ратлга ошган бўларди.

ЯШИЛ ТОШ

Қончилардан бирининг хабар беришига қараганда, Нишопурдаги феруза конига яқин жойда қандайдир бир

яшил, шаффоф тош кўрғиниб қоларкан, уни одамлар зумуррад бўлса керак деб ўйлашибди. Бу тош парчасини ажратилганда, катта-катта бўлак ажралиб чиқаркан. Бу тошларни ҳар йили шу ерга келиб турадиган бир савдоганр киши сотиб олар экан.

Яна у шундай дейди:

«Мен унга бир парча темирни ишқаладим, темир унинг рангидан бўялиб қизил тус олди, шу билан бир ҳафтагача темирдан қизиллик кетмади. Шунда мен унинг қалқанд эканини англадим.

ФЕРУЗА

Фазнадан Шероз ҳоқимига вакил бўлиб борганлардан бирининг ёзган хатида эсланишича, Султонуддавла ибн Баҳоуддавла уйида думалоқ шаклли, катталиги улкан олмадай келадиган ажойиб бир ферузани кўрган. У мажлисхонанинг пардаси олдига осиб қўйилган экан.

Наср айтган: Исфаҳоннинг кадхудоси Абу Али ар-Рустамийнинг ферузадан хонтахтаси бўлган экан. Вақт келиб Мардовиз ибн Зиёр унинг хонадонининг кўлини кўкка совургач, ўша хонтахта акаси Вашимгир улушига ўлжалар орасида унга тушиб қолган. Кейин ўша хонтахта Бесутун кўлига тушган. Бу киши уни Жошак қалъасига қўйиб қўйган. Кейин бу хонтахтани Бувайҳийлар хонадони қўлга туширгач, уни Раёйга келтиришган. Менимча, мен Журжонда бўлган кезларимда дабдбасини эшитганим хонтахта ана шу бўлса керак. Ушанда мен Шамсулмаолий Қобус ибн Вашимгир Хуросонга юриш қилиб ўтмасидан илгари Жошак қалъасида унинг олтиндан хонтахтаси бор, деб эшитган эдим. Ушанда, бу хонтахта ферузадан ясалган деб, гап тарқалган эди, Қобус ҳам бу хонтахтаси билан мақтаниб кўярди. Орадан кўп замонлар ўтиб кетганлиги сабабли мен ўша хонтахтага ўрнатилган феруза ва унинг миқдори ҳақидаги гапларни унутганман.

Наср айтган: Амир ар-Радий Нуҳ ибн Мансурнинг ферузадан ясалган бир қадаҳи бўлар эди. Бу қадаҳга уч ратл шароб сиққан, уни Ироқдан келган бир ўймакорга, сен шунга сайқал бергин, деб топширишибди, лекин ўймакор қадаҳга ишлов бераётганида шақ этиб қўлида снниб қолибди. Ўймакор, энди калласи кесилишидан кўркиб кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган томонга қочиб кетибди.

МУНЧОҚТОШ

Хоразимлик усталардан бири менга ҳикоя қилиб берган эди. Юртида бўлган кезларида ўша кишининг куб шаклли асли оқ ранг мунчоқ тоши бўлган экан, ўша парча бошқа рангдаги чизиқлар билан ҳам ўралган экан. У жон-жаҳд билан кўп ҳаракат қилиб, унга ишлов бермоқчи бўлибди, ниҳоят у қора чизиқ жойдан бош билан соч ва қошни кесиб олишга илож топибди. Қизил чизиқли жойларидан иккала лабни, шу алфозда одамнинг бошқа аъзоларига ҳам ўша мунчоқтош парчасидан ўйиб олаверибди. Буни мен эшитдим у лекин кўзим билан кўрган эмасман. Бунда мен ўша уста наққошнинг интилишига ажабланмайману аммо бундай нарсани қила олиши мумкин бўлмаган бўлса керак, деб биламан.

Яна Шабдиз ҳақида ҳам шунга ўхшаш нарсани ҳикоя қилишади, лекин мен буни текшириб кўрганим йўқ.

Мунчоқтошнинг каъбада турадиган бир парчаси гарчи яманий деб машҳур бўлган бўлса ҳам, лекин у ҳабашийдир. У қоп-қораю оқ чизиқлари бор, ўзи думалоқ шаклли, доираси бир қарич келади. У эшикка рўпара қилиб ердан уч қарич баландликка деворга ўрнатилган. Уни Нуъмон деган киши аллақайси бир оролнинг қирғоғидан топиб олган экан. Унда экинзорлар, хурмозорлар, боғ-роғлар, катта-катта авлоқ жойлар ва бошқа қулайликлар ҳам бор экан. Бу парча мунчоқтош ҳақидаги гап Валид ибн Абдумаликка келиб етибди. У Нуъмонни олдига олдириб келибди ва катта ҳақ эвазига, айтишларига қараганда, минг динордан ҳам ортиқ пул-бериб ўша мунчоқтошни сўрабди. Лекин у бир шарт билангина кўнибди, у ҳам бўлса, ўша мунчоқни топган оролни унга беришсагина, унинг эвазига мана шу тошини бермоқчи бўлибди. Валид унга ўша оролни иқто қилиб берибди. Шу билан у ўша мунчоқтош парчасини каъбага жўнатибди, орол бўлса Нуъмонга, ундан кейин унинг болаларига қолиб, унинг номи билан машҳур бўлиб кетиб «Нуъмон бекати» деб аталадиган бўлган экан.

Айтишларига қараганда, Саид ибн Ҳамид меҳрижон кунини Маъмунга мунчоқтошдан ясалган бир хонтахта ҳадя қилган. У билан бирга унинг бир томонича келадиган олтиндан ясалган мил ҳам бор экан. Унга: «Мен бу мунчоқтошдан ясалган хонтахтани мўминлар амири—

Амир ал-Муъмининга ҳады сифатида келтирдим, ҳажми милга мил», деб ёзиб ҳам қўйган эмиш.

Шунда Маъмун, мил — бу бир фарсахнинг учдан бири-ку, деб ўйлабди. Бироқ хонтахтани кўрган экан, унга ёқиб тушибди, ҳатто унинг нозик ҳазилига тушуниб етибди.

Менга бир танишим ҳикоя қилиб берган эди. Уша танишим Бухорода бир пичоқ сопини кўрган экан, қалинлиги бир ярим энлик келар экан. У узунасига икки бўлингану иккала томонида ранго-ранг бўёқлар бор эмиш. Унинг ярим палласи бақроний мунчоқтоши рангида, бошқа ярми эса ялтироқ яшил рангда эмиш. Агар бу тошнинг қаттиқлиги бўлмаганда ҳеч шак-шубҳа қилиб ўтирмасдан зумуррад дейиш мумкин экан, аммо ундан чақмоқ тошга ўхшаб олов чиқариш мумкин бўлган экан.

Исмоил ибн Иброҳим деган:

Тибат¹ ўлкасидан Хитойга мунчоқтошга ўхшаган тошни келтиришар экан. Лекин бу мунчоқ эмас, чунки бу келтириладиган тошларнинг ранглари чиройли, нақшлари ажойиб бўлар экан. Уни жуда ҳам қимматбаҳога сотиб олишар экан. Бу тош камарларга оро беришда, уловлар жабдуқларини безашда ишлатилар экан.

ОЙ ТОШЛАРИ

Амир Масъуд менга камёб нарсалар ҳады қилиб турар эди. Улар ичида худди ясмиқдай келадиган бир қора тош бор эди. У тош бир-бирига ёпишиб кетган майда тошлардан иборат эди. Бу тош аввал ҳалимдай юмшоқ бўлгану, кейин бир-бирига ёпишиб қотиб қолган экан. Шунда амир бу тош топилган жойга ишора қилиб, у жой Ғазнага яқин бўлган Нанин қалъаси ён-верисида деди. Бу тошни кечаларнинг аввалги қисми-қоронғу бўлган кезларда, яъни ойнинг иккинчи ярмида қидиришар экан. Уша қалъада хизмат қилаётган бир ҳиндидан шу нарса ҳақида сўраган эдим, у ҳам ўшандай фикрни айтди, унинг фикрича ҳам, бу тошни ўшандай кечалари топишар экан. Яна уни ал-кимёда ишлатилиши ҳақида ҳам шипшиб қўйишди. Шуниси ҳам борки, мен юқоридики зикр қилиб ўтган ой тошлари ҳақидаги ҳикоя ҳам ҳиндлар орасида оғизма-оғиз юрарди. Лекин бу тош

¹Тибат — Тибет.

ўша Яхё ан-Нахвний тавсиф қилган тош эмас. Бу киши айтган тош ранги асал рангига тортиб кетади, бу асал билан оқ ранг икковининг ўртанчасидир. Бу худди ой тўлишаётганда унинг теварагида нурунинг ортиб бораётганига ўхшайди. Ой нурунинг ортиши билан оқиш ранг кучаяди, сусайиши билан камаяборади, ой кулчаси кичрайишга ўтиши билан ғойиб бўлади ва (янги) ойнинг учинчи куни нур бера бошлайди. Баъзилар мана шу ой тошлари ҳақида гапириб, бу мунчоқтош, ундаги бор бўлган оқлик ойнинг каттариши билан ортади, шунинг учун бу ном билан шундай деб аталган дейдилар. Аммо шуниса борки, бундай ишлар ва шунга ўхшаган вақтларда тажрибага таяниш керак. Аммо Яхё айтган тош бўлса, бу у эмас.

БИЛЛУР

Биллур — идиш қилинадиган жавҳарларнинг энг қийматлиси саналади. Агар унинг таги кўп бўлса, қадри кетиб жўнлардан бўлиб қолади. Ҳиндлар бунга пати-ка деб атайдилар. Биллурда қаттиқлик ортиқ даражада бўлиб, у билан кўпгина қимматбаҳо тош жавҳарларини кесиш мумкин белади. Шунинг учун у қаттиқлик бобида темирнинг пўлати ўрнига ўтиши мумкин. Ҳатто биллурнинг бир парчасини олиб иккинчи парчасига урилса, ундан ўт чақнайди. Биллур софлик ва рангсизликда ҳаётнинг икки асли — ҳаво ва сувга ўхшашлиги сабабли шарафлидир.

АСАЛАРИ

Қуръон билан дастлаб арабларга қараб хитоб қилинган. Уша Қуръонда хитоб қилинган нарсалар уларнинг кундалиқ ҳаётларида одат тусига кириб қолган. Бунга асалариларни қиёс қилиш мумкин. Асалариларнинг ўтлоққа бориб гуллардан ўзиға овқат қидиргани ва инига қайтишда ғамлаб қўядиган емаги билан қорнини қаппайтириб қайтиб келганини ва бу йиғиб қўядиган овқатларини (қиш вақтига) сақлаб қўйиш учун ё устки ва ё остки тешикларнинг биридан чиқариб қўйишдан бўлак илож тополмаганини кўрган араблар, асал ҳақида тасаввур қилиб, бу фақат асаларилар овқати, деган хулосага келганлар. Чунки улар тасаввурича, асаларилар хоринларидаги ўз асалларини мавжуд бўлган иккала тешикдан чиқарганлар.

Ат-Тириммоҳ деган шоир шундай деган экан:
(Қуръонда) мана шундай ҳолларга қарата хитоб қилинган асалари аъзоларининг бир-бири билан бўлган яқин қўшничилиги туфайли уларнинг ичи (ошқозони) дан шарбат чиқиб туради. Модомики оғиз қоринга йўл ҳисобланар экан, у ҳолда асалари ўзининг нозик хар-туми билан гуллар орасидан у ерда мавжуд бўлган моддаларни тўплайди. У нарса нозик ва майинликда кўзга суртиладиган сурмага ўхшайди. Кейин у озиқлар-ни олдинги оёқлари билан хартумидан сонига олиб бо-ради ва шу билан кувага элтиб, асалга айлантиради. Шундай қилиб асаларилар ўз асалларини жўжаларига овқат бўлсин учун хоналарини тўлдирадидлар. Орган-ларини гул ва мевалар тугаган пайтларда ейиш учун ўзларига олиб қўяди ва қолгани заҳира бўлиб туради.

Аммо асаларилар пастки тешикдан чиқарадиган чи-қиндисига келсак, бу дунёда энг бадҳид нарсадир. Ле-кин асаларилар ўз кува уяларини етадиган зиёнлардан сақлайди, негаки асаларилар тозалик ва озодаликни яхши кўрадидлар, хушбўй нарсаларга жудаям ҳирс қўй-ган ва таъмга сезгир, хуштаб бўладидлар.

ОЛТИ ҚИРРАЛИК ҚУББА

(Плутарх) ўзининг «Китоб ал-ғазаб»ида айтишича, Румиянинг подшоҳи Аёрунга маҳорат билан ишланган жудаям қимматбаҳо, олти қирралик қубба шаклли ажой-иб биллур совға қилишибди. Плутарх ўз ҳикоясида қуббанинг ҳажмини айтмаган. Чиндан ҳам ўша биллур битта ягона парча бўлганми ё бўлмаса бир-бирига би-риктирилган бир неча парчалардан иборат бўлганми — буниси номаълум. Аммо Аёрун ўз биллури билан мақ-таниб юрган. Бир гал у мажлисда ҳозир бўлган фай-ласуфларга қараб: «Хўш, бу нарса ҳақида нима дей-сиз?» деб сўраб қолибди. Шунда файласуф Аёрунга қа-раб шундай дебди:

— Шу нарсани ўйласам, юрагим орқамга тортиб ке-тади. Агар бир фалокат юз бериб, уни йўқотиб қўйсанг, унинг ўрнига худди шундайини топа олишингга ишон-чинг ҳам йўқ, демак, унга заруратинг ҳам йўқ. Бордию бу нарса бир балога гирифтор бўлса, шуни ўйлаб сен ўзинг мусибатга дучор бўласан.

Нима бўлибдию, ўша файласуф айтганидек бўлиб-ди. Бир гал — бу ёз кезлари экан — Аёрун орол сайрига

чиқибди. Шунда ўша биллур қуббани кеманинг ёнгина-сида кетаётган қайиққа солиб олишган экан. Шунда (қўққисдан) шамол туриб бўрон бўлибди-ю қайиқни тўнтариб фарқ қилибди. Шу тариқа қайиқ билан қубба ҳам сувга чўкибди. Подшоҳ ғамга ботибди, шунда файласуфнинг гапи эсига тушиб, тасалли топибди. У шундай қилмаганда тирик умр ғам-андуҳда қолган бўлар эди.

ИСКАНДАР ВА ШИША

Рум ва Сақлия (Сицилия) подшоси Аёрунга олтин тож совға қилишибди. Тожга санъатда бадий анвои жавоҳирлар осилган экан. Лекин бу олтин тоза эмас, аралашмалардан иборат бўлган экан. Подшо тождаги бу нуқсонни пайқаб ўзини унга ҳеч кўндиролмабди. Шунда Аршимедус (Архимед) унга тоза тилланинг бошқа бирор нарса аралашган-аралашмаганини ё унинг сохталигини аниқлаш усулини топиб берибди. Мана шу Аршимедус айнак ёрдамида оролга кирган барбар ва форсларнинг кемаларини ёндириб юборган киши. Бу нарсани уларнинг ҳар иккаловига тааллуқли дейишадди. Бунда Аёрун ачинган бўлса, Искандар бундай ҳолларда эҳтиёткор бўлган. Искандарга нафис биллурдан бўлган идишлар ҳадя қилинган чоғда, у бу идишларни мақтаган, кейин эса, буларни синдириб юборинглар, деб буюрган. Ундан бунинг сабабини сўрашганида, у шундай жавоб берибди:

— Мен буларни хизматкорларим қўли билан биринкетин синдирилишини биламан. Шунда ҳар гал шу идишлар синдирилаётганда мени ғазаб туғғени қоплаб олади. Мен бўлеам бир галнинг ўзида неча бор бўладиган нохушликдан ўзимни холи қилдим, уларни эса мендан соқит қилдим.

ХАЗИНА

Аmmo Яқуб ибн ал-Лайс ҳам бу хусусда ажойиб гап гапирган, у Нишопурга қўққисдан ҳужум қилиб, Хуросон водийси Муҳаммад ибн Тоҳирни иштонсиз яланғоч ҳолда ушлаб олганида, у билан бирга хазинасини айланиб чиқишини, унда нима бўлса, ўшани кўрсатишини буюрган. Улар хазинани кўраётиб, ундаги жуда ғаройиб нарсалар сақланган жойга етишганида Муҳаммад унда бор бўлган тарашланган силлиқ ва табиий ҳолда

топилган гадир-будир `биллурлар нархини санай бошладди. Шунда Яқуб ўз ғуломига, буларни чўқмор билан синдириб юбор, дебди. Қул ҳаммасини чил-чил қилиб синдирибди. Шундан сўнг Яқуб ўзи сув ичиб юрадиган сувлоғини олиб сув ичиб қонибди. Унинг сувлоғи жездан қилинган бўлиб, қалинлиги бир эн келар экан. У билан сув ичиб бўлгач, уни ерга улоқтириб ташлаган экан, сувлоқ ерда тарақа-туруқ қилиб юмалаб кетибди. Шунда у Муҳаммадга қараб:

— Ҳа фосиқнинг боласи қани бу идишларга сарф қилган молларинг сенга фойда бердими? Мен буларсиз ҳам кунимни кўриб келаяпман-ку. Бунга сарф қилган пулларингни одам ёллашга тўлаганинга борми, улар сени мендан ҳимоя қилишган бўлар эди.

Кейин у Муҳаммадни сандиққа қамаб, ўзи билан бирга Ироққа олиб кетибди. Муҳаммад ибн Тоҳирни Яқуб қўлидан унинг (халифа) Муваффақдан учраган мағлубиятигина қутқазиб қолди.

Яқубнинг таржимаи ҳолидан маълум бўладиган нарса шуки, Яқуб давлатининг йигитлиги ва омадининг келиши уни шу юришга ундаган эди. Бу ҳақда Яқуб ва унинг иниси Амр билан бўлган воқеалар ҳам бу ҳолни сенга аён қилиб қўяди.

Яқубдан кейин подшоҳлик тахтига ўтириб, ўзининг нишончли бир кишисига кўп пул бериб, Бағдодга жўнашни буюрган. Жўнаётганда унга бу пулларни биллур идишларидан бошқа нарсага сарф қилмаслигини ва уни ўзи танлаб олишини тайинлаган.

Бағдодга жўнаётган киши мана шу ерда келтирилган ҳикояларга ўхшаган гапларни эшитавериб, қўлидаги олтинларни бундай бекорчи нарсаларга сарф қилинишига юраги бетламаган. Шу билан у қўлидаги олтинларни эритиб, ундан идиш, жом, қадаҳ қуйдириб, подшоҳга совға қилиб келтирган. У қайтиб келгач, берган буйруғини бажармагани учун подшоҳ хафа бўлибди. Шу билан зиёфат вақтида соқийга буйруқ бериб, ўша идишларнинг бирида ўша кишига шароб қуйиб беришни, бу эса унга ҳурматан шундай бўлаётганини тайинлабди. Соқийга ўша жомнинг ичига жуссаси кичкина солиб илонларидан бирини солиб қўйишни тайинлабди. Соқий ҳам унинг айтганини қилибди. Ундай илоннинг одам бошига сакраб чиқадиган одати бор экан. Ушандай бўлганида илон сакраб унинг бошига чиқиб, бурнининг учини чақиб олибди. Одам ўша захоти тил тортмай ўлибди.

УЧ БОР УТИЛГАН КҮПРИК

Амрнинг иши юришмабди. Балки аксинча унинг аҳволи Яқубга нисбатан борган сари ёмонлаша борибди. Лекин давлатига путур етгани, ишлари орқага кетиб унинг нураётгани ва ҳалокатга олиб келаётгани кўриниб ҳам қолибди. Бир гал уни ишончли одамлари Бағдодга олиб кетишаётган экан, йўлда Хуросон давонларининг бирида қандайдир битта кўприкка етиб боришганда Амир таажжубланиб хохолаб кулиб юборибди. Шунда ҳамроҳи ундан бу кулгисининг сабабини сўраган экан, у шундай деб жавоб берибди:

— Бу кўприкдан менга уч қайта ўтишга тўғри келган. Бир гал бу ердан эшакка мис ортиб ўтганман. Уша ўтаётганимда эшагим кўприкни кўрдию дармони қуриб йиқилди қолди. Шунда бировнинг ёрдамига жудаям муҳтож эдим, йўл тўсилиб қолди. У ёқ-бу ёқни аланглаб қарайман, қани энди битта йўловчи ўтсаю унинг ёрдами билан эшакни турғазиб олсам-да, кейин йўлимда давом этсам, дейман. Шу билан куннинг ярмидан кўпроғини ўтказиб юборибман, биттаям одам зоти кўринмади. Иккинчи марта ўтган йили бошларида эллик минг отлиқ билан ўтганман. Мана буниси учинчи мартаси, мана бу гал сен билан икковимиз кажавада ўтиб кетазибмиз. Мен буларнинг ҳаммасидан биринчи галгисини аъло кўраман.

БОШОҚ

Менда бир думалоқ шаклли биллур бор эди. Уша биллурда Ҳиндистонда ўсадиган хушбўй ўсимликларнинг бир бошоғи бор эди. Биллур бир гал қўлдан тушиб кетиб бошоқнинг тук-қилтаноқларидан бир озгинаси синиб кетди. Шу билан синган қилтаноқ парчалари биллур ичидаги бошоқнинг ён-верисига таралди. Шунда ундан ўша бошоққа ўхшаган бошқа ёшгина ям-яшил япроқчалар пайдо бўла бошлади. Бу япроқлар туси худди бошоқ гуркураб яшнаётганда бўладиган рангидай ям-яшил бўлиб қолган эди.

Маълумки, бундай нарсалар биллур учига фақат унинг суюқ вақтдагина кириб қолган бўлиши мумкин. Яна шуниси ҳам борки, бу нарсалар ўша вақтда тоза сувдан ҳам нозик, мулоғим бўлган тақдирдагина ичкарида бўлиши мумкин эди. Бўлмаса бундай нарсаларнинг ичкарисига кириб қолиши қийин эди. Чиндан ҳам ўз

табиатида енгил нарсаларгина сув юзасига қалқиб чиқиши мумкин ё бўлмаса мана шу биллур моддаси оқаётган бўлса, ўша нарсаларни кўтариб оқизиб кетган бўлиши мумкин. Шунда уларни биллур ичида қотиши тезлашган бўларди.

ҲАЁТДА УЧРАЙДИГАН НАРСА

Басрада биллур усталарининг ишларини кўрганлар гапириб беришларича, усталар биллур ичида ўт ё чўп, тош, тупроқ ва ё ҳаво кирган пуфакчалар борлигини аниқлашар экан. Буларнинг ҳаммаси биллур ўзининг дастлабки кезларида суяқ сувга ўхшаган бўлишидан дарак беради. Буни инкор қилиб ўтирмаса ҳам бўлади. Баъзи жойларда уларнинг тошга айланганини ҳам топишмоқда. Модомики, ҳайвон ва ўспмик тошга айланар экан, сув билан тупроқнинг тошга айланишига ҳеч бир ажабланиб ўтирмаса ҳам бўлади. Бу нарса ҳаётда кўплаб учрамаганда эди, бу ҳақида тилларда гапирилиб ҳам ўтирилмас эди.

МАРЖОН ИЛДИЗИ

Маржон — тошга айланган бўлақлардан иборат, унинг қизил, ингичка, йўғон парчалари бўлади. Лекин ҳеч шубҳасизки катта илдизларидан кичкиналари шаҳобчаланиб чиқади.

Мен бундай тошни кўрмаганман. Аммо биз найчаларни бор, ўзи серкавак, кўпинча маржоннинг илдизи деб аталадиганини кўрганмиз.

Ал-Киндий айтган: Маржон сиркадан оқаради, ёғ бўлса уни ялтиратади Катта, сербутоқ маржонларнинг бир мисқоли нархи ярим динордан то бир диноргача боради. Аммо майдаларининг бир мани ярим динор ва ундан оз туради.

Менда маржоннинг баландлиги бир ярим қарич келадиган дарахти бор эди. Унинг ҳар бир мисқолини мен тўрт динордан сотдим. Агар майдаларининг қадри бўлмаганида эди, у ҳолда шоҳлар уни бир-бирига совға қилиб ўтиришмасди.

Биз юқорида алавийлардан бўлган ат-Тоҳирийга Мисрдан келган ҳадялар ичида катта маржон дарахти ҳам бор эди, деб зикр қилиб ўтган эдик. Лекин унинг тафсилоти зикр қилинмаган.

Кўпинча маржоннинг юза томони силлиқ бўлади. Улар орасида шундайи ҳам бўлар эканки, агар уни узунасига қўйиб дурустроқ тикилсанг, жудаям нозик ўйилган ажинсимон чизиқларни кўрасан. Бу худди сенга бармоқ учларининг ички томонининг уст қатламида бўлган майда чизиқларни эслатади: ўртада бир-бирига киришиб кетадиган чўзинчоқ доирага эга, кейин эса икки томондан келадиган чизиқлар — бармоқ учидан келадиган ва бармоқ тугайдиган жойдан келадиган чизиқлар келади. Бу чизиқлардан бамисоли қавсга ўхшаб эгилган учбурчаклар ҳосил қилади, бу бир-бирига киришиб кетган чизиқларнинг энг кичиклари ўрталикда туташган бўлади.

Менимча ундай чизиқларнинг пайдо бўлиш сабаби шуки, кафтнинг ичи инсон аъзоларининг энг тўғри сезадиган қисмидир. Инсон унинг ёрдамида нарсаларни сезади ва бир нарсага тегиб унинг қандайлигини билади. Лекин бу ерда бармоқ учларидан ва унинг ички уст қатламидан кафт ортиқроқ мартабада туради, чунки бармоқлар ушлаш ва тутиб туриш қуролидир. Сен буни худди томирни ушлаб кўрганингда унинг қилаётган ҳаракатидан кўрганингдай, улардаги қаттиқлик ва дағаллик тегиб биладиган аъзонинг икки хусусиятидан иборат. Кафтнинг юмшоқ ва мулојимлигига ўша чизиқлар дағаллик бағишлайди. Шу билан ҳис ва идрок камолатига етади. Чиндан ҳам мулојим аъзо билан идрок қилиш қийин. Бу худди идрок қилиш билан мулојимликни билиш амри маҳол бўлганидайдир. Шундайки, табиат сирлари ва ҳал қилиш мақсадларини билишда ҳақиқатнинг ўзига етишиш қийин, фақат уни хаёллардагина тасаввур қилиш мумкин

ҚОТГАН СУВ

Ғазна билан Жузвон чегаралари ўртасидаги карвон работи атрофида Сур ва Банд деган иккита қишлоқ бор. Шу ердаги ариқнинг суви тош бўлиб қотиб қолар экан. Эшитганимга қараганда фирибгарлар сув четига нинага ўхшаган ингичка ёғоч асбобни сувга тиктар экан-да, кейин у тош бўлиб қотиб қолмагунча сувга ботириб тураверишар экан. Кейин таёқчани суғуриб олишар экан, унинг ўрни эса тешик бўлиб қолар экан. Кейин уни қизил рангга бўяб, маржон билан бирга пуллашар экан. Сувнинг тошга айланганига ўхшаб, тошга

айланадиган тупроқ ҳам бўлар экан, бу хил тупроқ шамол ва ҳаводан тошга айланар экан. Бу олдин келтирилган — куйдириш учун оловга тутилганда тошга айланиб қолган лойга ўхшашдир. Олтин конлари бор жойдаги қудуқ тагидан қазиб олинган тупроқ ҳам шундай бўлади.

Баъзан тоғ ёрларида нам тупроқ топишадир. Уни ёрдан ташқарига чиқаришган заҳоти тошга айланар экан. Булар ва бунга ўхшаш ҳодисаларнинг ҳеч қандай ажабланадиган жойи йўқ. Бунини аниқса суякнинг асл моҳиятини тушуниб, суюқ, майин сут билан ғизоланаётганлар, шу билан бирга дарахт томирчаларидан рутубат кўтарилиб сувли ғизога айлангач, унинг меваларидаги данакларининг қотганидан ҳам билса бўлади. Бу данаклар устидаги меваларнинг «гўшти» бузилгандан анча кейин ҳам туради, булар ҳам суякларнинг гўшти ўрнига ўтади.

АРИ ЧАҚҚАНДА

Абу-л-Ҳасан ат-Турунжий дейди: бир подшоҳда суюқлик ичиладиган бир идишни кўрдим, уни қимматбаҳо тошлар осиб безаб қўйибди. Мен шунда ари чаққанда бу нарсани қандай ажойиб таъсир қилишини кerdим. Ўша идишга янги сутни қўйиб, ундан ўша ари чаққан кишига ичирилади, чақилган жойга эса ўша сутдан суртилади, у киши сутни қусиб юборади; шу билан бадашида қил-қизил тошма тошиб кетади, кейин у тинчийди.

ЗАҲАРГА ҚАРШИ ДАВО

Бир кўзбўямачи — фирибгар ҳақида шу нарсани гапирришади: у Вашмгирнинг олдига бир тошни олиб келибди-да, унга бу тош бозизаҳр деб таъкидлабди. У Вашмгирни алданадиган содда одам, нима десам, шунга ишонади, деб ўйлаб ундан бир нарса шилиб кетмоқчи бўлибди. Лекин Вашмгир унга ўз аъёнлари олдида:

— Агар сен айтгандек, бу нарсани заҳар заҳрини даф этадиган бўлса, бўпти, мен сенга иккаласини — заҳарниям, буниям бераман, шунда агар даъвойнинг раст чиқса, сенга жуда кўп ҳадя инъом этаман, — дебди.

— Хўп, аммо менинг якка ўзингда гапим бор, — дебди фирибгар

Амир айтганидек якка ўзи билан қолган экан, у киши амирга шипшитибди:

— Амирим, шуни билгинким, бу ёмон ишни менга шайтон ўргатди, шундай қилгин деб, мана энди сен мени қўлга туширдинг. Агар кўнсанг, сенга бир насиҳатим бор, шуни айтаман.

Вашмгир унга:

— Қани айтчи, нима экан у?— дебди.

— Душманлар ҳар хил ҳийла-найранг ишлатиб, подшоҳларни мол-дунёга кўзи оч бўлган яқин кишилари орқали ўлдиришга чоғланиб юрадилар, — дебди у Вашмгирга, — бардию улар орасида душманинг сенга заҳар ичирса ҳам, уни даф қиладиган доринг борлиги ҳақида гап тарқалса, у ҳолда улар ҳам, булар ҳам қилиши мумкин бўлган ҳийлалари бефойдалгини тушуниб пушаймон қиладилар. Шу билан сен душманларинг ҳийласидан қутулиб қоласан. Ҳатто ўз яқинларинг ҳам сенга ҳеч қандай ёмонликни раво кўришолмайди. Буюриб заҳар келтиртир, кейин унга ўхшаган бошқа бир ичимлик ҳам келтиришсин. Кейин сен менга ўша (заҳарга ўхшаган) ичимликни берасан, мен ичиб оламан, бундан кейин мана шу тошни берасан, сўнгра гапимнинг ростлиги учун мукофотга тўн кийгаз, қимматбаҳо совғалар бер. Кейин яширинча тўну совғаларингни қайтариб олгин-да, мени худони лаънатигаю ёниб турган дўзахига кетишга рухсат бер.

Шунда Вашмгир фирибгарнинг гапини эшитиб:

— Сен мени менсимай кўзбўямачилик қилиб алдамоқчи бўлганинг учун жазога мубталосан,— деди у.— Лекин сен келтирган тошинг учун эмас, балки мана шу қилган насиҳатинг учун яхшиликка сазовор бўлдинг.

Вашмгир ўша фирибгар айтганидай қилди, кейин унга тўн кийгазди, кўп яхши қимматбаҳо мукофотлар инъом қилди ва уни иззат-икром билан жўнатди. Бу ҳикоя ҳам Вашмгирнинг ўлиmidан кейингина тарқалиб кетди. Шундай қилиб шўри қуриб ўз домига тортган ажал уни ютатуриб, яна оғзидан чиқариб юборди.

БАЛОДАН ХАЛОС БУЛИШ

Абу-л-Ҳасан ат-Турунжий айтган: бир заҳарли илон бир аскарни жанг пайтида чаққан экан. Унинг саркардасида мана шу «бозизаҳр»дан бошқа ҳеч нарса йўқ экан. Ушанинг бир қиротдан озини олиб шароб ичига со-

либди-да, аралаштириб илон чаққан аскарга берибди. Кейин унга саримсоқ егизибди, кўп ўтмай аска баданида доғ кўринибди, кейин қон сийибди, шу билан балодан қутулиб қолибди.

ТАКА ТОШИ

«Така тоши» подшоҳлар хазинасида сақланади. Унинг нархи ҳаддан ташқари қиммат. Уни деб одамлар бир-бири билан нари-берига боришади. Улай агар хазиналарда сақланадиган жавоҳирларнинг энг шарофатлиси мана шу бўлиши керак, чунки ҳаёт учун энг кераклиси жавоҳир эмас, мана шу нарсадир. Бунга оҳу кўзларида бўладиган кўз тарёқи ўхшаб кетади. Бу худди говмиччага ўхшаб кўз четида йиғиладиган йирингга ўхшайди.

Райлик биродарлар (икки Розийлар) дейди: мавжид. «Така тошлари»нинг оғирлиги агар бир дирҳамдан то ўттиз дирҳамгача бўлса, унинг нархи юз динордан икки юз диноргача боради.

Одамларнинг таъкидлашларича, худди жовизан буқалар ўтида бўлганидек, форс тарёқи ёввойи такалар ўтида бўлади.

Ҳамзанинги айтишига кўра, жовизон сўзи форсчадаги говизун сўзининг арабчалашганидир. У худди тухум сариғига ўхшаган сап-сариқ нарса. Ваъни бир донақдан тўрт дирҳамгача оғирликда бўлади. Така ўтидан ажратиб олинган пайтида ё суюқ, ё думалоқ бўлади. Кейин оғизда бир қанча вақт тутиб турилса қотади. Бу кўпинча ҳинд ерида бўлар экан, уни ўша ердан олиб келишади. Уни одамлар тарёқ қилишга ишлатишади. Одамларнинг таъкидлашларига қараганда, у худди форс тарёқига ўхшаб пешоб тўсиқларини очиб юборади, сариқ касални йўқотади.

МҶМИЁИ

Мўмнёи анбар ва хушбўй елимга тўғри келади. Биз унинг қадрини билиб, бадандаги бирор суяк синганда ёрдам қилиши учун сақлаб қўйишимизга арзийдиган нарса. «Қитоб ал-ойн»даги таърифда хисрав шоҳлар хазинасида бўлган, уни тоза ёки мураккаб ҳолда қўлга киритишга қурби етмайдиган кишиларнинг соғлиғини яхшилаш ва бошқа мақсаддаги тадбирлар учун бериладиган дорилар қаторида келтирилган.

Бу зикр қилинган дорилар орасида мўмнённинг инки хили: иссиғи ва совуғи эслангандир. Унинг совуғи таажжубли, чунки мўмнён қир-елимлардан ташкил топган нарса. Қир-елимдаги совуқлик эса унинг табиатида бўлмайдиган нарса. Бу тўғрида бир-бирига қарама-қарши гаплар кўп. Юқорида (айтилган кигобда) унинг ҳар хил турлари (ҳақида маълумот) келтирилган, бу эса бошқалар учун улчов бўла олади.

«Ашкол ал-ақолим»—«Иқлимлар шакллари» китобининг муаллифи айтган: Доробижаҳр тоғидаги ғорда мўмнён бор, уни султоннинг махсус соқчилари қўриқлаб туради. Илнинг маълум вақтида ҳокимлар, соҳиби баридлар¹ — султоннинг ишонган кишилари уша ерга бориб, ғор эшигини очишармишлар. Бу вақт орасида ғор ичидаги чуқур тошда худди (дарахтдан узилган) анордай келадиган мўмнён йиғилиб қолар экан. Уша ғорга йиғилган ишончли шахслар гувоҳлигида мўмнёнга муҳр босишар экан. Шунда ҳозир бўлганларнинг ҳар бирига озгина-озгинадан мўмнён беришар ҳам экан. Мана шуниси мўмнённи асл саналар экан, бошқа ҳамма турлари ясама бўлар экан. Аңа шу ғорнинг яқинида Обин деган қишлоқ бор. Бу ерда топилган мўмнённи шу қишлоққа нисбатан «Обин мўми» деб аташади. Ё бўлмаса мумнинг ўзи бўлмай уңга ўхшаган нарса бўлса ҳам шундай ном берилган, чунончи, шам ўз одати жиҳатидан, ўз табиатида мавжуд бўлган юмшоқлиги ва эрувчанлиги жиҳатидан мумга ташбиҳ этилган.

Ас-Сарий ал-Мўсилиий шундай деган: мўмнён сўзининг маъноси шамъ ал-маъ-сув шайми-муми деганидир. Лекин ҳеч ким унинг қаердан чиққани ва манбаининг қаердалигини билмайди. Форсада қулфлоғлик турадиган қўрғон бўларкан, уни ишончи соқчилар қўриқлаб тураркан, ҳар йили султон амр-фармони билан уни оқсоқоллар ҳузурида очишар экан. У ерда оқар ҳовуз бор экан. Шу ҳовузда ғалвирга ўхшаган сузғич қўйилган экан, ана шу тўрдан сув ташқарига қараб чиқиб кетар экан. Шунда мўмнён ушланиб қолар эканда, сал қотгач, хазинага олиб кетилар экан. Абу Маоз ал-Жавомаконий гапига қараганда, бу асли форсий жавҳар бўлиб, елимга ўхшаган нарсалар турига кирди. Ад-Дамашқий ҳам худди шундай дейди.

«Куннош ал-Ҳуз» — «Ҳузистонликлар ҳақида кун-

¹ Соҳиби барид — почта бошлиғи.

нош»—тўпламида кўрсатилишича, мўмиёйни Моҳ деган ердан олиб келишади. У қир-елимга ўхшаш нарса. У тоғ ораларидаги бир тошдан оқиб тушадиган елимдир. Китоб таржимонининг тасаввурича, самғ сўзи етилган дарахтдан оқиб чиқадиган елимга нисбатан ишлатилади. Бордию босим билан сиқиб сувини олса-чи, бунга асора-шарбат дейилади.

Моҳ — бу Жабал ери деганидир, шундай бўлгач, Моҳайн — икки моҳ деганда Басра моҳи тушунилади, бу эса Диновардир. Куфа моҳи деганда Ниҳованд тушунилади. Баъзан бу икковига сабазон моҳини ҳам қўшишади. Буларнинг ҳаммаси битта қилиб моҳот — моҳлар дейилади. Ниҳованд эса Динор моҳи деб аталади, бу ном у ердан олинган бир асир кишининг исмидир, чунки бу киши келиб улар номидан хузайфа билан сулҳ тузган. Мўмиёй ишидан беҳабар қолиш борасида Хузистонга қараганда Форсга ҳам ал-Жабалга ҳам Аҳвоз яқинроқдир. Бу тўғрида бизга етиб келган маълумотлар ўша биз юқорида келтирганлар, холос.

Ҳамзанинг айтишига кўра, Қарон ўлкаси куҳистон рустоқининг¹ Журжон деган қишлоғида мўмиёй кони бор. Шунингдек мана шу рустоқ ва ўлкада бўлган Қарку Қарон қишлоғида ҳам худди юқоридаги икки жойдагидек мўмиёй кони бор.

Аммо биз бу жойлардан мўмиёй келтирилганини эшитмаганмиз. Бу худди навбатийлар каби бўлиб, мўмиёйлардан ўша жойлар аҳолисида бўлак ҳеч ким фойдаланмайдиганга ўхшайди.

Абу Ҳанифа дейди: асаларилар ўз асали ва болларини ўз мўми билан муҳрлаб қўяди. Муҳрланган жойни жудаям коп-қора нарса билан ёпади, бу нарсаси ўткир ҳидли ва мумга ўхшаган бўлади. Бу нарса ярачақага жуда яхши даво саналади. Ўзи жуда қимматбаҳо ва кам бўлади. Бу форсча мўмиёй, деб аталади.

Илгари вақтларда ғуз туркларидан ким мусулмончилиқни қабул қилса ва мусулмонлар билан аралашса, бу икки халқ ўртасида таржимон бўлиб қоларкан. Ҳатто бир ғуз мусулмон бўлса, уни туркман бўлди, дейишар экан. Мусулмонлар бўлса у киши туркманлардан, яъни туркларга ўхшашлардан бўлди, деб биларкан.

Эсимда, Пайкент чегараларидан Субой Хирмо ҳар йили Хоразм шоҳга совға-саломлар олиб келарди. Совғалар ичида гиёҳлардан тайёрланган дорилар бўларди.

¹ Рустоқ — қишлоқ.

Бу хилдаги тайёрланган дорилар тез таъсир қиладиган ва фазилати ҳам жуда зўр бўларди.

ҚУШБЕГИ ВА ЛОЧИН

Бир гал Хоразмшоҳ қушбегисининг қўлида шоҳнинг махсус кўтариб юрадиган лочинининг оёғи синиб қолибди. Хоразмшоҳ бу ҳодисадан қаттиқ ғазабланди ва амр бериб: қушбегининг оёғи синдирилсин деди. Шунда мен ўша ерда эдим. Қушбегини олиб чиқиб ўртага ётқиздилар. Жаллод қушбегининг сонига ҳодадай келадиган ғўла билан бир урди. Шунда балога гирифтор бўлган қушбегининг душманларидан бири:

— Бу нима, оёқ синдиришми ё ғамза қилишми?— деди.

Шунда жаллоднинг жаҳли чиқди, яхши жазо бераолмаётибди, деб ўйлашмасин деб хавфсираб, қушбеги сонига қаттиқ-қаттиқ уриб, суякларини майда-майда қилиб юборди, кейин оёғини тиззасига қайилтириб букиб қўйди. Кейин жаллод ҳалиги кишига қараб:

— Қалай етадими ё яна урайми?— деди.

Бу воқеани амирга етказишди, қушбегига унинг раҳми келди шекилли, воқеани эшитиб амир пушаймон қилди. Шундан сўнг амир фармон бериб, қушбегига туркман мўмиёйсидан ичирди, у шу билан тузалиб кетди. Орадан бир йил ўтгач, мен уни от миниб кетаётганда кўрдим, қўлида лочини бор эди. Агар уловдан тушиб яёв юрадиган бўлса, ҳассага суянмай, лекин оқсаброқ юарди.

Мўмиёйни синаб кўриш ҳақида шундай дейдилар: уни ёғ ва сиркага аралаштириб эритадилар. Кейин жигарнинг бир жойини ўйиб, ўша жойига тайёрланган мўмиёйни суркайдилар, сўнгра пичоқ билан жигарни кесиб кўрадилар. Уша мўмиёй суркалган жой қаттиқ бўлиб қотиб қолса, ўша мўмиёйнинг яхшилигидан дарак беради. Баъзилар товуқ оёғини синдириб, кейин уни ичириб кўришар экан.

ШАЛОЖА

Ҳиндиларда шундай муфрад (якка ҳолда ишлатиладиган) дорилардан саналадиганини шаложа дейилади. Баъзилар уни шаложма дейишади. Бу эса ҳинд денгизидаги балиқнинг номи бўлиб бу балиқни овлаш ҳам қийин. Уша балиқ ёғини олиб кўзада (дори) тайёрлашади, бу нарса синган суякни аслига қайтариш учун

истеъмол қилинади. Ҳўзиям ажойибларнинг ажойибидеса бўлади. Агар уни тозалашиб офтобга тутулса борми, у худди қизил асалга ўхшаб кетади. Бу ҳақда мишмиш гап-сўзлар ҳам кўп.

Бир гал Абу Наср бир иш билан Йиру деган жойнинг то чеккаларигача борибди, шунда у ўша дорини қидириб топишни ўз зиммасига олган экан. Унинг китобида шундай гап бор: «Мен Синднинг жанубидаги бир қишлоқда бўлган эдим. Одамлар ўша шаложа деган нарсани кўтариб келишди. Шаложа қопда эди. Теваракатрофдан одамлар йиғилишиб, уни сотиб олмоқчи бўлдилар. Мен улардан буни қаердан олдинглар, деб сўраган эдим, улар қўллари билан ўша қишлоқдан ғарбда бўлган тоққа ишора қилдилар. Кимки уни топишни ўзига ният қилиб олган бўлса, одам чиқиши қийин бўлган тоғ йўллари билан ўша томонга бориб қидиради. Қидириб-қидириб, ниҳоят уни мисоли дарахтдан елимқандай чиқиб турган бўлса, тошларда шундай ёпишиб турган ҳолда топадилар».

ИЛОН МУНЧОҚ

«Илон мунчоқ»ни форсчада мор миҳра дейишади. Буни икки жиҳатдан илонга нисбат беришган. Бири шуки, илон чаққан пайтда уни фойдаси бўлган сут ёки ичимлик билан аралаштириб (чақилган жойга) суртилган ё ичилган.

«Китоб ал-жавоҳир»—«Жавоҳирлар ҳақидаги китоб»да кимки, «илон тош»ни (бўйнига) осиб юрса, ўша кишини илон чаққанда фойдаси тегади, дейилган. Балки шундай бўлса бордир!

Илонга нисбат берилган икинчи сабабга келсак, ў тош илонлар ичида туғилган, бу тошни илоннинг ичидан чиқариб олишган. Хисрав шоҳлар даврида ҳам улар хазинасида, дори-дармонлар ичида сақланган.

Илон авровчилар шундай даҳшатли илонларни овлашар эканки, улар овлайдиган илонлар бошқа илонларни еб тирикчилик қилар экан. Мана шу мунчоқтошларнинг бўйнида бўлар экан, ўзи оқ, марваридга тортган бўлар экан. Баъзида буларнинг оқ оралашган қораси ҳам бўлар экан. Бундай тошнинг илондан чиқиши учун ўша илон тўрт юз илонни еган бўлиши керак экан. Шундагина мунчоқ тош чиқар экан. Менимча, бундай саноқ «Китоб ал-ойин»дан олинган бўлса керак, лекин шун-

лай эмасми, аниқ эслай олмайман. Яна у шундай дейди: агар ўша модда унда бошда қуюқлашса, у ҳолда унинг пешанасида худди икки темир парчаси сиқиб тургандай бўларкан, ҳатто бу сиқилдан безовталаниб, ўзини қўйгани жой тополмас экан. Кейин унинг терисини тиг билан кесиб сиқишади-да, ўша суюқлик кўрингач, уни идишда қуйиб олишади. Олдинига у юмшоқ бўлади, ҳаво теккач, қотиб тош бўлиб қолади.

Уни синаб кўриш учун шундай қилиш ҳам мумкин: агар уни дағалроқ қора газмолга суртилса, у ўша заҳоти оқариб кетади. Мана бу оқариш эса унга суртиладиган нарса табиатининг юмшоқ бўлгани ва газмолнинг дағал бўлгани сабабли бўлади.

Айтишларича, илон авровчилар, бу мунчоқларни «Марям тош» деб тайёрлашади. Бу тош ҳам дағал газмолни оқартиришга қодир экан.

Солиқ йиғадиган бир киши менга шунни гапириб берди: шу киши Бустнинг Мастаба деган жойида яшаркан, Унинг илон аврайдиган бир қўшнисини бўлиб, у билан улфат экан. Кунлардан бир кун қўшнисини уйдан хотиннинг дод-войинини эшитиб қолибди. Югуриб чиқса хотинни эри ураётган эмиш, апил-тапил хотинни қалтаклаётган эрни ушлайман, деб чиқса, эрининг ўзи ҳам дод деб ўзининг эню бошини йиртаётганмиш. Ундан ни-ма бўлганини сўрашса, у дебди:

— Мен мор муҳр ўстираман деб илон боқаётган эдим. Кечалари тоза ҳаводан нафас олсин, тагин димиқиб ўлиб қолмасин деб, уни савати билан томга, ташқарига олиб чиқиб турар эдим. Шу тариқа мен истаган нарсамни рўёбга чиқармоқчи эдим. Кеча азонда, тонг ёришмасдан оядин бунга овқат бўладиган илонлардан тутиб келай, деб овга чиқиб кетган эдим. Мана бу мегажин унга қарамабди, ҳам ўз ҳолига ташлаб қўйибди. Мана энди келсам, офтобда қолибди-да исиб, димиқиб ўлиб ётибди. Ҳамма қилган ҳаракатларим бир пақир бўлди. Барча меҳнатим ҳавога учиб, вақтим бекор кетди, бу фоҳиша мегажинга ишониб кетиб озмунча зиён қилмадим. У менга ўлган илонни кўрсатди, қарасам, унинг бўйнида икита мунчоқ тош бор эди.

СОЧ ТАРАШЛАЙДИГАН ТОШ БАЕНИ

Айтишларича, Бахтияшуъ қутисида бекитилган бир тош бўлган дейишади. У ўлгач унинг Басайил деган хизматкоридан ўша тоши ҳақида сўрашганида у шун-

дай жавоб берибди: «Бунинг нималигини то Амир ал-муъминин меншиг Рум мамлакатига кетишимга изн беришга ваъда бермагунича ҳеч кимга айтмайман. Чунки Хожамнинг вафотидан сўнг Ироқда қолишнинг мен учун ҳеч ҳожати ҳам қолмади».

Ал-Мутаваккил унга қасам ичиб, ўша томонга юборишни ваъда қилди. Шунда у: «Хажар ал-ҳалақ» — соч тарош тоши, агар олинадиган сочга суртилса, сочни олиш мумкин деган. Бу нуранинг ўрнига ишлатилади. Шу пайтда уни билакда тажриба қилиб кўришган экан, унда ҳеч қандай тук қолмабди. Буни кўрган ал-Мутаваккил хурсанд бўлиб йиғитни Румга жўнатиш тадорикини кўрибди. Буни билгач, хизматкор шундай дебди: Модомикки, саййидим менга берган ваъдасига вафо қилар экан (мен ҳам унга бир яхшилик қилай), бу тош ўз кучини яна тиклаб олиши учун ҳар йилиг уни таканинг иссиқ қонига буланиши керак». Орадан бир йил ўтгач, ўша айтганидек қилишди, лекин шунда тошнинг кучи қолмай, бутунлай ишдан чиқибди.

Ас-Саломий деган киши Аҳмад ибн ал-Валид ал-Форсий деганга ҳавола қилиб, ҳикоя қилади: Дунбол қора ҳиндларнинг бир жинсидир. Улар денгизга кемаларни чиқаришга ҳозирлик қилишисамиш ўзлари билан майда тешиқлари кўп бўлган тошларини олишар экан. Уша тошни баданларига текказсалар, у нуранинг ўрнини босар экан ва бадандаги тукларни илдизи билан қуритар экан.

ЁМҒИР ЁҒДИРУВЧИ ТОШ

«Қитоб ал-ҳаввос» — «Хусусиятлар китоби» да ар-Розий шундай дейди: турк юртида харлух (қарлуқ) билан бажанаг (печенег)лар ўртасида бир довон бор, агар ундан қўшин ё бўлмаса қўй подаси ўтса, молларнинг оёқ ва туёқларини кийгиз ва жун билан қаттиқ бойлаб қўйишармиш. Бу билан улар юрилганда мол туёқлари тошларга қаттиқ тегиб кетмаслиги, шу билан теварақатрофни туман босмаслиги, ҳамда шариллаб ёмғир қуйиб юбормаслиқ учун шундай қилинармиш. Уша тошлар ёрдами билан улар ўзлари истаган вақтда ёмғир ёғдира олишар экан. У шундай экан: киши сувга тўшиб, ўша довон тошини оғзига олар эмишда қўлларини алғов-далғов ҳаракатга келтирармиш, шу билан ёмғир ёғилармиш.

Бу хил чўпчакларни келтирадиган фақат биргина Ибн Закариё ар-Розийгина эмас. Бу худди қарама-қарши фикрга дуч келмайдиган нарсага ўхшайди. «Китоб ан-Нухаб»—«Сайланмалар китоби»да кўрсатилишича, ёмғир тоши харлухлар водийси нарисидаги чўлда бўлади, бу қора тош бўлиб, у сал оч қизилга тортади.

Бу каби гапларнинг айланиб юришига сабаб шуки, бундай чўпчак ҳикоялар бир-биридан бутунлай фарқ қиладиган мамлакатларда содир бўлиб, улар аҳолисининг бошқалар билан аралашиши камдан-кам бўлганлигидандир. Давримиздаги ривоятларда зикр қилинишига кўра, харлухлар билан бажанаклар ўртасида шундай кенг ва узоқ ер борки, бу икки оралиқ узунлиги мисоли машиқ билан мағриб орасича келади.

Турклардан бири менга шунга ўхшаган бир нарсани олиб келган эди. У киши мени, буни кўрган заҳоти даҳшатга тўшади, ё бўлмаса ҳеч тортиниб ҳам ўтирмай, уни қабул қилади, деб ўйлаган бўлса керак. Мен унга: «Қани ёмғир ёғадиган вақтдан бошқа пайтда менга бир ёмғир ёғдириб бер-чи, ё борди-ю, у пайт ёмғир мавсум бўлса, у ҳолда менинг истагимга кўра, ҳар хил вақтларда ёғдириб берасан, шунда мен буни сендан олиб, умид қилган нарсангни, ҳатто ундан ортиқ бўлса ҳам ҳақ тўлайман», дедим.

У киши менга ҳикоя қилиб беришганига ўхшаб хатти-ҳаракат қила бошлади. Олдинига тошни сувга ботирди, кейин осмонга сув сачратди. Шу билан бирга у бир балоларни ўқиб вайсар, бақириб-ҳайқирарди. Лекин у қанчалик уринмасин, барбир, ёмғир қақиролмади. Уша ўзи осмонга қараб сачратган сувнинг ерга қайтиб тушганини ҳисобга олмасак, бир томчи ҳам ёмғир ёғдирилмади.

Бундан ҳам таажжуб қоладган ҳол шуки, бу ҳақдаги гап кўпчилик орасида тарқалиб ҳам кетган, табиатларига бир нарсани тубига етмасдан фикр қилиш ўрнашиб қолган омма у ёқда турсин, аёнлар фикрида ҳам шу нарса ўрнашган эди. Шунинг учун ҳам ҳозир бўлганлардан бири у кишини ҳимоя қилишга тушди, бу тошнинг ёмғир ёғдирмаганига жойларнинг аҳоли турлича бўлгани сабаб деб тушунтиришга уринди. Бу тошлар фақат турк ерларидагина ажойиб хислатли бўладилар, деди. Бунга далил сифатида ўша Табаристон тоғлари чўққисида саримсоқни майдалашса, шундан кейин ўша заҳоти ёмғир ёғади, деди. Агарда одам ё ҳайвонларнинг қони кўп тўкилса ҳам, ундан сўнг дарҳол ём-

ғир ёғармиш ва ерни қондан ювиб, ўлимтик нарсалардан унинг юзини тозалайди. Миср ерида бу ва бундан бошқа чора билан ҳам ёмғир ёғдириб бўлмайди, (деди).

Мен уларга: «Бу борада тўғри фикрга эга бўлиш учун тоғ шароити, шамол йўллари ва денгизларда булутлар юришини билиш керак бўлади», дедим.

ҲАВОСИ АЖИБ УЛКА

Табаристон ҳақидаги гапга ўхшаган мулоҳазаларни ўйлаб кўриш керак, баъзан бу борада шундай кўп нарсалар тарқаладики, ақлли одамлар ундан ҳеч кўз юмолмайдилар. Чунончи, ҳовуз ва ботқоқликка эрлик уруғи ва ҳайз кўрган хотиндан бирор нажосат тушса, у ҳолда ҳавода довул, туман ва қор кўтарилади. Буларнинг ҳаммаси тоғлик жойларда ва ёнғарчиликдан камданкам холи бўладиган жойларда, айниқса, белгили вақтлардагина бўлади. Кейин у ёнғарчилик ўз вақтида бўлса ҳам, одамлар ўша эсланганига нисбат берилишига хижолат тортмайдилар ҳам. Бунга Бағлон билан Барвон ўртасидаги Ғурак деган давондаги ботқоқлик киради. Ўша ҳикоя қилган воқеамиз борасида чиқарган ҳукмимиз маъна шунга асосланган.

Лекин шуниси борки, бу давоннинг ёзда ёмғири кўп, қишда қори кўп бўлади, шу билан бирга бу ернинг обҳавоси кескин ўзгарувчан. Неча марталаб биз бу ердан беҳисоб қўшин билан ўтганмиз, ўша сув бўйида тўхтаб тунаганмиз. Кўпчилик оломоннинг ичида қўшинга ҳамроҳ бўлган ифлос паид одамлар ҳам бор эди, улар ювиниш тугул ҳатто таҳорат деган нарсани ҳам билишмасди. Улар ичида ўшандай ҳолда анча-мунча нас босган фоҳиша-бузуқлар ҳам бор эди. Сўзсиз улар ичида анчагина ўша фоҳиша билан ҳатто ҳайз кўрганида қўшиладиганлар ҳам бор эди, лекин буларнинг ҳаммаси ўша сундан ичар эдилар. Аммо улар айтишган ўша юз берадиган ҳодисадан ҳеч қайсиниси на ўша пайтда, на ундан олдин ва на ундан кейин ҳам юз бермади.

Кўпинча баъзи тошларнинг ўзига хос хусусияти бор дейишади. Менимча, бунинг сабаби шуки, бу хабарни ўйлаб топувчилар маълум мақсадларни кўзлаган бўладилар: улар йўлни беҳатар қилиш ва тозалашни мўлжаллайди. Бу худди Қобулда ҳинд томонга юрилганда икки доvon орасидаги Жунд ал-Киром деган жойдаги икки оқ тошга ўхшашдир. Бу тошлар водийдан кўтари-

лишдаги қамншзор ва бардизорда ётар экан. Йўлни ўшандай нарсалардан тозаломоқчи бўлганлардан бири одамлар орасида гап тарқатибди: кимда-ким ўша тошнинг каттасидан зиғирдай бир парчасини (сув билан) ичса ё унинг устидан синдириб олган нарсани хотинига ичирса, ўша одам ўғил кўради. Кимда-ким кичик тошдан шундай қилса, у қиз кўради, дейишган. Шу сабаб бўлиб ўша тошнинг ёнидан ўтаётган бирорта йўловчининг ҳам қўлида пичоқ ушламаганини ва ўша тошдан ўзига бир парчасини йўниб олмаганини ва хотинига ҳам ўшандан бир оз синдириб олмаганини кўрмайсан. Мана бу ҳол кўз ўнгимизда ҳамон давом этиб келаяпти. Худди шундай оқ тош билан боғлиқ бўлган ҳодиса Малатиядан тахминан икки давонга яқин Раъс ас-саур деб машҳур бўлган тоғда юз берган. Орол босқинчилари хотинларининг яхши кўриши ва уларнинг ўрнига бошқаларни танламасликлари учун уларга ўша тош парчасини келтириб беришар экан. Шундай тош ҳақида ўйлаган шоир айтган экан (байт):

Эрларга нафрат билан қарайдиган хотинлар қалбини уларга қайтаришни билдирадиган қаққайиб турган ўша тош қандай тош экан?!

ДУЛ ТОШИ.БАЕНИ

Ҳамза деган: дўл қайтарадиган тош Хисрав шоҳлар даврида санг муҳра деб аталган. Яна у, шундай деган: «Исфаҳон вилоятидаги Қосон қишлоқларида бўлган Руйдашт деган қишлоқда ўша тошдан биттаси бўлган. Қачон осмонни булут босиб, дўл ёғадиган бўлса, ўша тошни чиқариб, шаҳар деворидаги минорага осиб қўйишар экан, ё бўлмаса қалъага осишар экан. Бу билан булутлар бўлиниб-бўлиниб тарқалиб кетар экан».

Илгарилари муаллифларнинг деҳқончиликка онд китобларида бундай сафсаталар кўп. У ерда антилишича, дўл булутини даф қилиш учун кийимлари ечилиб қип-яланғоч бўлган бокира қиз-азро оқ хўроз кўтариб чиқиши керак эмиш, ё бўлмаса тошбақани ахлатхонага оёғини осмонга қилиб қўйиш керак эмиш. Мана шунга ўхшаш пастлиги равшан кўриниб турган гаплар учрайди. Бунда, албатта, фақат бўлиши мумкин бўлган айрим нарсалар ва шунингдек, (айниқса) тажрибада синалганлари олинади. Мана бу ҳол зарур бўлган сабаблар-

ни қидиртирадиган ва диллига рўпара келганда эса ундан юз ўгирадиган бир аломат саналади.

Ҳиндларда бундайлар жуда кўп илдиз отган бўлади, улар ҳаддан ташқари афсунлаш ва азойимхонликка ишонадилар. Уларга бараҳманлар раҳбарлик қилиб йўл-йуриқ кўрсатиб туришади. Улар ўша қишлоқларга тушадиган дўлларни даф қиламиз, деган баҳона билан ғаллаларини еб юришади. Бу алдовларга одамларнинг енгилгина ишонтиришига сабаб унинг тажрибада синаб кўриб, қайси раст, қайси ёлғон эканлигининг исботлаш қийинлигидадир. Шуниси ҳам борки, дўл булути ўша тинчгина бўладиган ёмғир булути каби бир жойнинг устида яхлит бўлмайди. Кўпчилик ҳолларда дўл булути қаттиқ қуюқлашган, тим қоп-қора ва бўлак-бўлак бўлади, кучли шамол уни қувганда тез юрадиган бўлади. Агар ёмғир ёғадиган бўлса, бу ёмғир томчиларни катта-катта бўлади, мана шу томчилар булутдан ажралиб чиқ-қач, унинг соясида совиб, кейин дўлга айланади. Баъзан дўл тушиб, деҳқончиликнинг бир қисмини хароб қилади, бошқа қисми омон қолади. Бараҳманлар ўзларининг даъволарини амалга ошириш учун ўша омон қолган экинларига осиладилар, хароб бўлган қисмига эса ҳар хил бўлмағур баҳона-сабабларни келтирадилар. Бу худди одамлар мунажжимларнинг умрида бир марта бўлса ҳам рост гапириб қўйганига таажжубланиб юриб, унинг соатнинг ҳар бир дақиқасида қилган хатоликларини унутиб юборганига ўхшаб кетади. Ҳиндистондаги қишлоқлардан ҳеч бир киши бараҳманларга шарт қўйиб, ўша нарсани синаб кўришни талаб қилмаган. Агар шундай бўлганда эди, ўша ростнинг тасодифан юз берганлиги аён бўлар эди.

Хазинада сақланадиган тошларнинг бир қисми эритиладиган тошлардан бўлади. Буларнинг энг биринчиси ишша бўлиб, биз энди мана шуни ҳикоя қилмоқчимиз.

ЗОДАГОНЛАР УЛСА

Яманда шу нарса бўлган экан: зодагонлар ўлса, уларга махсус чуқур казишиб, ўша ерга гумбаз кўтаришган, мана шу гумбаз уларнинг қабрлари бўлган. «Қутуб ал-ахбор» («Хабарлар китоблари»)да жуда кўп хабарлар келтирилгану лекин унда ёзилганлар ва шеърлар ёлғон-яшиқ гаплардан иборат. Ана шуларда айти-

лишича, ўша гумбаз остида «қубурня» деб аталадиган қиличлар бўлган. Тубба шоҳларидан бири Чин томонга йўл олган, шу киши манзилга етмасдан олдин бир ҳодиса юз берган: унинг қўшинлари икки бўлаққа бўлиниб қолган. Бирига ўша бориб қолган жойи ёқиб қолган, улар ўша ерда қолишган. Ана шулар, айтишларига қараганда, тибатликлар эмиш, бошқалар бўлса ватанларига юзланганлар ва улар ўз юртларига ўлжа-ғанимату қуллар билан қайтганлар. Ана шуларда қолоқ яманликларда бўлган расм-русумлар бўлган; улар ўлганларга худди уйга ўхшатиб гўр қазилган, кейин у ерга ўша ўлган киши жасадини, у билан бирга ўликка тегишли бўлган барча мол-мулкни ҳам қўйишган, яна у билан ўлганнинг яқини — хотинини, уларга ярашур бир йилга етадиган овқат ва зарур нарсалардан — кийим-кечак, чироқлар қўйганлар. Шу билан улар устидан тупроқ тортганлар, ҳатто хотинлар ўз эрларни вафот этгач, ўз эрларининг куйдириладиган жасадлари билан бирга ўзларини ўзлари куйдиришган.

Буни шунинг учун ҳам ҳикоя қилдикки, турк ўлкаларида ҳамон «Набшлар» деган гўр қовлайдиган одамлар тоифаси бўлади. Бу тоифа одамлар эски қабрларни қидирадилар, уларни топгач, қазийдилар ва у ерда бузилмаган ерда қолган — олтин, кумуш ва бошқа турли металлларни оладилар.

ЕЛҒОН

Ботил — ёлғон ҳамма вақт ҳақ олдида енгилди, у худди сув устида йиғилган хас-чўпни сел кўпиги билан бирга оқизиб кетгандай йўқ бўлади. Бу худди лахча оловда эриган маъданга ўхшайди. Чунки (эритилган маъдандаги) кўпигу тошқол-чиқитлари улоқтириб ташланади, (шу билан улар) тўзонга айланади, ундан фойдаланилмайди. Кейин ўша сув кўпиги бир қанча вақт ерда қолиб кетади, модомики улар ўз (ўрнида) доимий қоладиган нарса бўлмаганидан у ерга, яна ўз аслига қайтади. Шундай қилиб сув ерда доимий бўлиб, узоқ вақт қолиб кетади. Бу, албатта, ҳаммага очиқ-ойдин кўринадиган — зоҳир бир нарса. Чунки ҳар бир тирик зот ундан ва унинг туфайлидир.

ШАРҒУР

Шарғур ҳақида шуни ҳикоя қиладилар: у ерда бир чашма бор экан, у фақат ўша ернинг ҳукмдори — хоннинг ўзингагина тегишли бўлиб қолган экан, лекин ҳеч ким унинг яқинига боролмас экан. Ҳар йили уни тозалашар ва кўп олтин чиқариб олишар экан. Шубҳасиз бу чашма юқорида зикр қилганимиз Синд сувига ўхшашдир. Уйлашиб, унинг атрофида ғов бўлиб тўсилган бир жойида олтин чўкиши учун жой қилишган, уни шундай қилишганки, сув олтинни у ердан бошқа томонга оқизиб кета олмаган. Жайҳун дарёси бўйидаги Хутталон чегараларидаги ерда мавжуд бўлган олтиннинг аҳволи ҳам худди шундай бўлган. Чунки бу ер ҳам юқоридан ўша чашманинг суви қуйиладиган жойига энг яқини саналади. Ана шу текисликка келиб, олтин оқизиб келётган сувнинг оқиш тезлиги сусайиб, секин оқарди. Шу билан у ерда олтиннинг чўкиб қолиши сабабли уни элтаётган сув бундан сўнг олтинни нарига кўтариб элтишга ожизлик қилиб қолади. Ана шунда олтин бирга оқиб келган қум ва тупроқ билан олингач, ювилиб соф олтин ажратилади. Кейин ўша жой босим ва олов дами билан симоб доналарига тўлган ерга айланиб қолади.

ХУТТАЛ ТОҒЛАРИДА

Буни кўрган бир киши менга ҳикоя қилиб берди: Хуттал тоғларидаги бир қишлоқнинг номини айтди, у ер барча озиқ-овқат ва неъматлардан маҳрум экан. Уларнинг маишатлари баҳор ёмғирларини кутиш билан ўтар экан. Ёмғир қаттиқ ёғиб, сел сувлари оқса, кейин жала тиниб сел пишқириши пасайгач одамлар пичоқ ва темир новдалари билан чиқиб бориб, ўша билан сел оқишини ўзгартириб юборадилар, сўнг оқиб келган олтинлар устидан уйилиб қолган лойни олиб ташлаб, тиллаларни териб олар эканлар. Бу олтинлар худди узун майдаланган тухум пўчоқларига ва заргарларнинг асбоблари билан чўзилган ипларга ўхшаган бўлар экан. Улар буларни ўз маишатларига керак бўладиган озиқ-овқат, гўшт ва бошқа ҳожатларига зарур нарсалар ҳақида тўлаш учун тўплашар экан. Агар бу нарса бўлмаганда эди, у томонларга ҳеч ким боролмас ҳам экан, (ўз навбатида) бу олтинлар бўлмаганда улар у ерда ҳеч қанча яшайолмас ҳам эканлар.

ЗАРУБОН ВА КАШМИР

Зарубонда олтин ип топишган. Бу ип узунлиги бир неча тирсак келар экан, у жудаям нозик, худди сандал туфли — козуш ва шиппақларни безаш учун тикиладиган асбоблар билан чўзилган ғоятда нозик ипга ўхшар экан.

Кашмир аҳлидан бўлган ҳиндларнинг айтишларича, Дордор ерида яшайдиган одамларни бахтоварси деб аташар экан. Улар туркларга яқин ерда туришар экан. Ана шуларнинг далаларида худди сигирнинг қўш туёқларига ўхшаган юпқа, лекин қиймати паст олтин парчасини учратиш мумкин. Улар буни фаришталар бошлиғи буқа Маҳадевага нисбат беришади, у буни экинзорлар соҳиби буқага совға сифатида келтирармиш. Ҳеч шак-шубҳасиз бундай парчалар оз учрайди, ўша ерларда у лой-тупроққа қоршиб кетган, махсус қидирилганда унинг озлиги сабабли унга етишиб бўлмайди. Ундан сўнг қўштуёқли молларнинг ўтлаб юганида ё буқалашганида ўша тошга тушиб тайғаниб кетиши ва шунда ўша юпқа олтин парчасининг юзага келиши камдан-кам учрайди. Гарчи кам бўлса ҳам, ўша парча-парчадан бутун ҳосил бўлади.

Зарубонда бир кичкина тошни топишган, у шакл жиҳатидан худди дўмбирага ўхшаб кетадигану лекин катталиги жимжиқлоқнинг учидек келар экан, унинг ўртаси торайган, унда худди оёқ узукка ўхшаган олтин ҳалқа бор экан. Бошқа зумурраддан ясалган узунчоқ тошда эса узунасига тешилган тешиклари бўлиб, унда ип сингари олтин парчадан иборат бир нарса бор экан. Шикинон тоғларининг дарахтларининг бирида — бунинг суви Жайхуннинг сарчашмаларидан бири саналади — бир олтин тишча топиб олишган, унинг оғирлиги ўн тўрт ратл келибди.

Айтишларига қараганда, Шоҳ Ваҳон деган ўлка чегараларига кирадиган водийларнинг бирида олтин ратл келадиган олтин парчаси топилган. Олтин қидирувчилардан ва уни қазувчилардан бири Рашт водийсида бир парча олтин топган, унинг оғирлиги саксон ратл келган. Ўша вилоят деҳқони ўша олтин парчасини қўлга киритмоқчи бўлган экан, лекин олиш жуда қийин бўлибди. У кимдаки нақд мол-дунёси бўлса, ўшани қўлга киритишга сарфлабди, кейин ниҳоят ўша истаган нарсасига эришибди ҳам, шунда деҳқон (атрофдагилар-

га) мақтаниб юриши учун уни занжирга илаштириб, эшигига осиб қўйибди.

Зарубондаги Саршинак конида яхлит бир парча олтин топишган, унинг бўйи ҳам бир тирсак, эни ҳам бир тирсак келар экан. Бу парчани кондан ўн кундан ортиқ вақт сарф қилишиб чиқариб олишган. Тахминан унинг оғирлиги олти минг ратлга яқин келиш керак, чунки куб ўлчовига нисбатан тирсак — агар у сувлик бўлган бўлса эди — ўшандай олтин кубининг ўн тўққиздан бирига тўғри келар эди.

Бир маҳаллар яҳудийлар Зарубоннинг Сангзариз деган жойида ҳам бир парча олтин топишган экан. У кўнг қуйма олтин ёмби экан, унга фақат ўн тирсакки-нага яқин (кавлаб) боришолган экан. Муҳаб еридаги конда олтин қони бор экан, агар бу кон лахта бўлиб туташиб кетган бўлса, уни қазиган, унга қараб борган сарин ё йўғонлаша боради, ё бўлмаса ингичкалашади. Шуниси борки, ингичкалашган кон қазий бошланса, охир-оқибат олтин тугаб қурийдн, йўғонлашгани қазилса, бу умидли бўлади, шу билан қазиган киши олтин конига етишади.

Агар кон бўладиган бўлса, унинг бўлаги ё каттара боради, ё кичрая боради, унинг аҳволи ҳам ўша яхлит олтин ҳақида айтилганнинг ўзи. Аммо ўша олтин кони — булоғига келганда, айтишларига қараганда, у тегирмон тошига ўхшашдир, ё бундан бир оз каттароқ ё кичикроқ бўлади. Ўша юқоридаги кон эса мисоли қуёш нурига ўхшаб ундан ҳар хил томонларга қараб таралади.

Ал-Маҳдий тахаллусини олган Убайдуллоҳ-у Миср ва Мағриб ҳукмдори бўлган эди — худди мана шу кондан тўртбурчак шаклли тегирмон тошига ўхшаган қуйма олтин олган. Ал-Маҳдия шаҳри ўша Барқа ортидаги денгиз соҳилига қурилгач, ўша олтин даҳлиз эшигига осиб қўйилган экан. У шояд шундай қилинса, ўшани қўриқлашга қўйилган битта-яримта ёмон ниятли соқчи қанчалик қисқа муддатга қўйилган бўлмасин ва хавфу хатар ва даҳшатнинг қанчалик қаттиқ бўлишидан қатъи назар, ундан бирор қисмини ўғирлашни ўлдасидан чиқолмасин, деб ўйлашган. Йўқса бу билан ўша Бажжа ерида бўлган коннинг фарқи ҳам бўлмас эди. Агар унда ўша даҳшат — қўрқитув бўлмаса эди, замон ўтиши билан у нес-нобуд бўлган бўларди, гарчи у қиличдек ўткир, найзадек санчоқ бўлишига қарамай одамлар уни тиллари билан ялаб тугатар эдилар.

ТИМСОҲЛИ КЎЛ

Рож ал-маҳо-забож шоҳи — шоҳлар шоҳи ёки уларнинг улуғи, деган маънони англатади. У шундай қилган: барча олтинларини қуйиб, уни сув кўтарилиши пайтида сув кириб қоладиган оролда ҳосил бўладиган кўлга улоқтириб юборар экан. Уша кўлда жуда кўп тимсоҳлар яшар экан. Агар шоҳ у ердан олтин олгиси келиб қолса, унинг одамлари ўша оролга борар эканда, бақириб-ҳайқириб тимсоҳларни нарига ҳайдаб юборар экан, кейин орол тимсоҳлардан холи бўлгач, олтиндан эҳтиёжига керагича олар экан. Қўйилган олтин у ерда тинчгина сақланар экан. Қимки ундан ўғирлашни қасд қилса, тимсоҳларни ҳай-ҳайлаб бақириб-ҳайқириб ҳайлаш учун оламон тўплаши керак бўлар экан. Кейин улардан кўлни холи қилишни ва шундагина ундаги тилладан ўғирлай олиши мумкин экан.

ҚИЗИЛ ОЛТИН

Софала аз-зинжда ғоятда қизил олтин бўлади. Бунда худди Мағриб судонд ерида топиладиган думалоқ мунчоқ шаклида олтинни ўлканинг ич-ичига кириб топадилар, уни ҳам худди ўша юқорида айтилгандай саҳрома-саҳро атайлаб шуни деб анча вақт кезиб юрганлар топадилар. Буни топиш жуда қийин бир иш, одам унга керакли озиқ-овқатни ўзи билан бирга ўша томонга элтмаса бўлмайди, чунки озиқ бўладиган ғалла у томондан узоқ ерда бўлади. Кейин бунга турли-туман хурофотларни ҳам илаштиришга уринамиз: чунончи, уларнинг бирида айтилишича, Зобат аз-зинжда денгиз савдогарларининг олди-соттисиди бир расм-қондаси бор экан: улар байлашинида у ерда аҳолисига ишонмас экан. Уларнинг бошлиқлари ва оқсоқоллари савдогарлар олдига келиб, ўзларини гаровга куйишар экан, ҳатто ўзларини кишанга солишга ҳам ишониб топширар эканлар. Шунда улар одамларига ўзлари истаган мол-матоларни беришар экан, уни ўз ерларига элтиб, одамлари ўртасида бўлишар экан. Кейин бу одамлар саҳроларга чиқиб, олган молларининг ҳақини тўлашга олтин қидиришар экан. Уларнинг ҳар бири ўша тоғ-дараларда ўз улушига тушган миқдордаги олтинни топиб келишга уринар экан. Улар бу толган олтинларини (савдогарлар бўлган) кемаларга олиб келишар эканлар ва савдогарларга берниш учун гаровга қўйилган бошлиқларига топ-

ширишар экан. Шу билан гаровдагилар яхшилик билан озод қилинар ва уларга совға-салом берилар экан. Савдогарлар ўша келтирилган олтинни эҳтиёт шарт ювар эканлар ё ўтда қиздириб ҳам кўрар эканлар. Чунки бир кишининг ҳикоя қилишича, савдогарлардан бири келтирилган бундай олтинлардан бир нарчасини оғзинга олган экан, ўша заҳоти тил тортмай ўлиб қолибди. Чунки билмаган нарсанга қўл ўрганишда, шубҳа қолдирган нарсанга, албатта, эҳтиёткорлик керак булади. Денгизчиларнинг одатларидан яна бири шуки, агар уларнинг кемалари ҳалокатга учраб синса, улар қуруқликқа келишадилар-да, у ерда ёйиладиган нима борлигини билмасалар, маймунларга қарайдилар ва улар нимани тановул қилишаётган бўлса, улар ҳам ўша нарсани ейшадилар. Чунки инсон билан маймуннинг мижози, аъзоларининг яқинлиги ва иккаловининг сиртқи кўриниши бир-бирига ўхшашлигидандир.

БАДАВИЙ КИЙИГИ

Худди шундай олди-сотдилар кемаларда келганлар билан кемалар олдига келган қайиқларга ё сузиб келган орол аҳолиси ўртасида бўлади. Бу шундайки, савдогарларнинг ҳар бири ўзида алмаштиришга лойиқ нимаси бўлса, ўшанисини узоқдан қилпиратади, бу ҳолто икки томон ўртасида бирор келишувга розилик пайдо бўлгунинга қадар давом этади. Кейин савдогарлар ўз молларини худди тарози палласига ўхшаган бир нарсага қўйиб кемадан пастга, нарса олмига келган харидорнинг қўли етмайдиган жойгача туширадилар, денгизчилар эса лангар чўплари билан уларни кузатиб юрадилар. Кейин паллага яқин келганлар олдига бошқа палла туширилади. Бу паллада ҳам ўзларида бор бўлган моллардан бирортасини олиб туширишади. Иккинчи паллани туширгач, биринчисини тортиб олишади. Шу тариқа ҳар бир киши ўзи истаган нарсасига, худди овга чиққан одам тузоққа илинган нарсасини олганидек эришади.

Бордию савдогарлар бу пайт вафлотда қолгулай бўлишса, нарса олгани кемага келганлар пастга туширилган нарсаларига сакраб тақиланиб юриб қоладилар, савдогарлар на уларга ва на улар хайиқларига қувиб етадилар.

Бу худди ўша бадавий араб хожиларига сотинига бир қўлчини олиб келганига ўхшайди. Ҳожилар ундан ки-

иккни сотиб олибдилар, эгасига унинг ҳақини тўлабдилар. Кейин ундан буни қандай қилиб авлаганини сўрашибди. У уларга, чопиш билан, дебди. Лекин улар бунга ишонмабди. Шунда бадавий ўша ҳожиларга: «Буни мендан иккинчи бор сотиб олсанглар ҳозир уни ечиб юборинглар, мен уни тутиб олдингларга олиб келаман», дебди. Улар ўшандай қилишибди. Кийик улардан узоқлашгач, араб бадавийси унинг кетидан югуриб кетибди. Улар бунга қараб нима бўларкин, деб кузатиб туришибди, ниҳоят у кийикни қувиб етиб тутибди ва уни ҳожилар олдига судраб келиб, уларга топширибди, иккинчи марта кийикни пуллаб олибди. Кейин улар чуқур қавлаб, уни қовурмоқчи бўлишибди. Кейин пишиб тайёр бўлгач, уни нон ва егулик идишлар билан дастурхонга қўйишибди. Дастурхон халтага ўхшаб, оғзига ип ўтқазилган экан. Бадавий араб дастурхонининг ипидан бир тортган экан, дастурхон оғзи тугилиб, бадавий олдига келиб қолибди, шу билан у этни олиб қочиб қолибди. Саал нарида, улар рўпарасида тўхтаб шундай дебди: «Эй жасурлар, бу кийик тирик пайтида мендан икки бор қочиб қутулолмаган эди, у қандай қилиб сўйилиб қовурилган пайтда мендан қочиб қутула олсин! Сизлар неъмат эгалари — бадавлат одамларсиз, ҳудойим сизни пийру бадавлат қилсин, менинг бола-чақам оч, бирор нарса олиб келишимга мунтазир бўлиб ўтиришибди. Сизлар уларни зиёфат қилган бўлдингиз. Тангри таоло бу хайрингизни даргоҳида қабул этсин, бунинг эвазига сизларга яхши мукофотлар ато қилсин». У худди улар устидан кулгандек, ўз хурсандчилигини шеър билан тараннум этиб, йўлида давом этибди.

Бу айтганимизга бошқа нақлларни ҳам қўшиб қўйиш мумкин: Чунончи, ўша чўлларда худди мунчоқ каби олтинлар бўлиб, уларни фақат кундузи офтоб чиққач, қуёш нурлари ялтиратгандагина топиш мумкин экан. Аммо ўша Судонга тегишли ер ва чўлларга келсак, уларнинг ҳаммаси аслида селларнинг оқизиб келган оқаваларидир. Улар Ойтоғлари ва Жанубий тоғлар сизгари жойлардан оқиб келган. Бу жойлар худди Миср ерлари каби дастлаб денгиз бўлгани учун оқиндилар тўсилиб қолиб, аста-секин чуқур ер кўтарилган. Бутоғлар олтинли, қаттиқ ва тикка бўлиб шаршара каби оқадиган сув ўз кучи билан йирик қўйма олтин парчаларини оокизиб келади. Булар мунчоққа ўхшагани учун Нил «Олтин ер» деб аталган.

ЗАНЖИЙ СУРУРИ ВА ОЛТИН

Агар занжий якка ўзи кайф-сафо суринга бир имкон топиб қолсаю унинг дастурхонида унга кайф берадиган норжил мевасининг шарбати бўлиб қолса, шунда у дунёда ҳеч нарсага парво ҳам қилмайди, унингча, дунёда бундан бошқа ҳеч нарса йўқ, ўзини эса бунинг ҳаммасига подшоҳ деб билади.

Ўша қоратанли — судонликлар ерида шундай конлар борки, бундан бошқа ўлкаларда бундай мўл кўл жавҳарлар ва энг тоза олтинлар чиқадиган конлар бўлмайди. Аммо унга борадиган йўллар машаққатли, чулу биёбон, сахрою қумлар бор. У ўлканинг одамлари ҳам бизнинг қавмимиз билан аралашшидан тортиниб туришади. Шунинг учун савдогарлар катта тадориклар кўришиб заҳиралар тайёрлашади, улар Тоҳирт¹ чегараларидаги Сижилмосадан¹ тортиб, то Мағрибнинг энг узок еригача эҳтиёжларига етарли озик-овқат, сув олишади. Ўзлари эса ўша сахроларнинг нариги томонидаги қора танлилар кўзини ўйнатадиган нарсалар — бажбайи деб машҳур бўлган басра кийимларини элтишади. Бу билан уларни бу хил кийим-бошга маҳлиё қилмоқчи бўладилар. Бу кийимларнинг чеккалари қисил, хар турли рангларга бўялган, зарбоф қилиб тикилган бўлади. Бу моллар узокдан ишоратлар билан муомала қилиниб, икки ўртада рози бўлиб келишилган шартларга бипоан олтинга сотилади. Тил билмаслик ва қаттиқ чўчиш сабабли шундай бўлади: бу худди тўртоёқли ҳайвонлар шердан қандай қўрқса, қоратанлилар ҳам оқ танлилардан шундай чўчишиб муомала қилишади. Қора танлилар ўша эню бошдан бошқа ҳеч нарса истамайдилар, чунки улар худди бу кийим-бош деб тўда-тўда бўлиб югуриб келишади.

Ўша конлар бўлса қора танлилар юрти — Судоннинг ўртасида ва Зубайла билан Мағриб ўлкаси орасида жойлашган. Модомики, Бажжа ери ўша Нил дарёси ва Кулзум денгизи оралиғидаги ўтириндиларга ва унинг чеккаларидаги ерларга ўхшаб кетар экан, у ҳолда бу ерларда олтин кони борлиги Асвондан ўн кундан ортиқ масофадаги жойларда ҳам белгиланган. Бу худди «Китоб ашкол ал-ақолим» («Иқлим шакллари ҳақида китоб»)да айтиланига ўхшаб кетади.

Баъзи бу конлар ундан ҳам нарига худди Айзоб

¹ Шимолний Африкадаги шаҳарлар номи.

калъасигача чўзилиб боради. У ҳабашларга тегишлидир. Уша томонларда текис ер остидаги қум ва шағаллар ичидан олтинни тозалаб чиқариб оладиган одамлар тўдасини шу ном билан аташади. У ерда Алоқа тоғи йўқ. У ерда тушган даромад Миср хазинасига тушади.

Бир маҳаллар Зарубоннинг шон-шухрати жуда оширтошиб кетган пайтларда унинг тоғ ва тепаликларида катта ертўлага ўхшаш зовурлар худди махсус қўйилганга ўхшаган олтин бўлақларига тўла бўлган. эди. Бу худди олтин қидирувчиларга тайёрлаб қўйилган хазинага ўхшарди. Қимда-ким унга тасодифан йўлиқиб қолса борми, бўлди, бир умр мол-дунёга кўмилган бўларди.

ТЕМИР ЕДИРИШ

Темирнинг шобурқон тури ҳақида бир неча одамлардан шунч эшитдим: уларнинг гапириб беришларига қараганда, рус ва сақолиб (славян)лар уни парча-парча қилиб майдалашар эканлар-да, уни ювишиб, ун-кепакка қоришар, сўнг ўрдакларга беришар экан. Кейин ўрдак ичида бошқа чиқиндилари билан бирга олиниб, бунин яна ювишиб ўрдакларга беришар экан. Хуллас, улар ўрдакка, бундай темир едириш бир неча бор қайтаришар экан. Кейин уни бир неча бор чўғга тикиб олишар эканлар-да, ундан шу йўл билан қилиш ясар эканлар.

УЧАР ЧАҚМОҚ

Аба Жаъфар ал-Хозин шунч ҳикоя қилишича бир гал чақмоқ учиб, у киши биладиган бир кишининг ҳовлисидаги харсанг тошга келиб тушган, кейин у олов соққага ўхшаб ҳовли бўйлаб юмалаб кетган ва чуқурга бориб йўқ бўлган. Унинг юмалаб кетишига келсак, бунга оғирлик қонуни сабаб бўлган.

Чақмоқ ҳаводан ҳам, ҳатто ўзимиз кунда кўриб юрган оловдан ҳам нозик экан. Бунга шу нарса далил бўлиши ҳам мумкинки, ўзининг ҳаракатидаги жисмларга кириб боришида у зарарсиз кириб боради, уни суюққа айлантириб эритмайди, ҳатто одатда эришни қабул қиладиган жисмларни ҳам зарарсиз қолдиради.

Фақатгина шамол билан бирга ҳаракат қилган яшин, чақмоқ ва момақалдироқларгина металларнинг бир жойдан иккинчи жойга бориб қолишига — бунда ё ер

устидан, ё ер остидан чиқиндилар билан бирга оғилли-
шига сабаб бўлади. Бунга Жувэжонда бир неча йилдан
берн бор бўлган темир парчаси гувоҳлик беради. Уни
ўрганиб шоҳидлик берувчи кишининг гапига қараганда
бу парча бир маҳаллар денгиз лангарн бўлган экан.

ПАРЧА ТИЛЛА

Ибн ал-Амид тилидан ҳикоя қилинишича, у киши
қўрғошиндан кумушни ажратаётган экан, унинг бир
лахта қўймасидан ун дирҳам оғирликдаги кумуш чи-
қибди. Бу борада қилган барча сарфу харажатлари уч-
ма-уч бўлибди, шунинг учун бу туғрида у куйниб:
«Агар бунда жила бўлмаса бир ҳабба (дона) фойда
қилганимда ҳам майли эди, бир илож қилиб уни дарҳом
эттирган бўлардим», деган экан.

СИМОБ

Бўлган воқеалардан яна бири шуки, лекин мен бун-
га деярли ишонмайман ҳам, Балхда турадиган бир ки-
ши қўрғошиндан симоб ишлаган экан. Шунда унинг
ҳар беш бўлак қўрғошинидан бир бўлак симоб чиқибди.
Шу билан у ўлкасини таъминлаган экан. Ундан кейин
(яъни у ўлгач) онласидан одамлар бу ҳақда сўрашиб
келишибди, аммо ҳеч нарса билишолмабди. Уларнинг
билган нарсаси фақат шу бўлибдиди, у киши қўрғошин
сотиб олар экан-да, уни куйдирар экан, шу тариқа у
олтин конини ҳам симоб билан таъминлаган экан.

ЛАХТА ҚЎРҒОШИН

Денгиз савдогарларидан бири шуни ҳикоя қилиб
берди: одатда биз камбағал одамларнинг молларини
таширдик, шу билан одамлар дросини олардик. Кун-
лардан бир кун биз Убуллада Чинга жўнашга шайла-
наётган эдик, қўққисдан рўпарамга бир чол келиб тўх-
тади. У менга қараб, сенда бир пшим бор, сендан олдин
бошқа бир кишига илтимос қилган эдим, у мени алдади,
шунинг учун сенинг олдингга келдим, шояд сен ўша
мени алдаб кетган одам қилиғини қилмассаң, деган
умидда келдим, деди.

— Нима ишинг бор?— деб сўрадим ундан.

— То илтимосни бажаришга ваъда бермагунингча айтмайман,— деди у.

Мен унинг айтганидек илтимосини бажаришга ваъда бердим. Шунда у оғирлиги юз маннча келадиган кўрғошин ёмбисини келтирди ва менга қараб:

— Илтимосим шўки, мана шу нарсани кемагга ортасану фалон жойга боргач, шуни денгиз сувига улоқтириб юборасан, холос,— деди.

— Мен бу илтимосининг бажара олмайман,— дедим унга.

У бўлса хиралик қилиб туриб олди:

— Сўз берган эдинг-ку, лабзинг қани?— деди.

Мен қаёққа борсам, хиралик қилиб кетимдан қолмас, ҳоли жонимга қўймас эди, ноилож юкни олишга мажбур бўлдим. Дафтарга унинг номи ва Басрадаги уйини ёзиб қўйдим. Кейин нима бўлдию ўша ерга етганимизда худонинг кудрати денг шундай бир шамол бўлиб, бўрон турдики, нима бўлганини ҳам билолмай қолдик, жон сақлаймиз деб энка-тенкамиз чиқиб кетди. Хуллас ўша манзилга етдик, ўзимиз билан олиб борган нарсаларимизни пулладик. Шунда қўққисдан бир киши келиб, мендан кўрғошин сўради. Мен унга қараб:

— Мен ўзим билан ҳеч қанча кўрғошин олиб келганим йўқ,— дедим.

Шунда хизматкор ўша киши бериб юборган молни эслатди. Мен бўлсам унга:

— Мен буни сотолмайман, бордию уни сотсам, эгаси билан бўлган келишувимизга хилоф иш қилган бўламан,— дедим.

Лекин ўша кўрғошин сўраб келган одам уни қўярда қўймай бир юз ўттиз динарга сотиб олди. Кейин мен кўрғошин эгасига Хитойдан ҳар хил ажойиб нарсалардан олдим, ниҳоят биз орқамизга қайтиб кетган жойимизга келдик. Лекин чолдан дарак бўлмади. Кейин мен унинг уйини қидириб топиб, уни сўраган эдим, у ўлган дейишди. Шунда мен қўни-қўшиллардан:

— У кишидан ҳақ ким қолганми?— деб сўрадим.

— Бир акасининг ўғли бўлгучи эди,— дейишди улар,— уям қайси бир денгиз чеккасидаги юртда яшарди. Уйи бўлса қозининг амини (ёрдамчиси) қўлига вақф қилиб берилган эди.

Мен нима қилишимни билмай ҳайрон қолдим, кейин Убуллага қайтиб келдим. Уша кишига деб олиб келган молларнинг ҳаммасини етти юз динарга сотдим.

Орадан бир қанча вақт ўтгач, бир куни тўсатдан рўпарамга бир киши келиб туриб олди. Уша киши менга тикилиб туриб:

— Сен фалон кишимисан?— деди.

— Ҳа, — дедим.

— Ўтган йили Чинга бориб, ўша ёғда менга ўша лахта қўрғошинни сен сотганмидинг?— деб сўради, у

— Ҳа, — дедим.

— Ўша қўрғошиннингни мен сотиб олган эдим,— деди у.— Уни ишлатиш ниятида майдаламоқчи бўлган эдим, ичи бўш экан, унда ўн икки минг динор пул бор экан. Сени қидириб ўша маблағни олиб келдим, марҳамат қилиб ўшани олсанг.

Мен у кишига:

— Оббо тушмагур-ей, сен ташвишни орттирдингу, ахир у пуллар меники эмасди-ку,— дедим. Кейин мен бўлган воқеанинг ҳаммасини бошдан-оёқ гапириб бердим. У бўлса таажжубда қолиб кулди. Кейин менга:

— Уша чолни танийсанми? — деб сўради.

— Йўқ, у ҳақда гапириб берганимдан бошқа ҳеч нарса билмайман, — дедим.

У бўлса менга:

— Ўша киши менинг амаким бўлади,— деди, — уни мендан бўлақ меросхўри йўқ. Менга тихирлик қилавериб, бошимга не кўнларни солмади, ҳатто шуни деб ўн етти йил олдин Басрадан қочиб кетдим. Мана у олтинларини мендан яширмоқчи бўлган экан, худойимдан ўргилай, унинг изми билан у хоҳлаган иш бўлмади.

Мен унинг гапини эшитдим у қарияга тегинчи бўлган ўша етти юз динор пулни ҳам унга бердим. Шу билан у Басрага жўнаб кетди. У ерда у амакисининг ўзини ўзига ватан қилиб олди ва ўзига баҳузур, пийру бадавлат яшади.

АРАЛАШМА

Ал-Ҳажжож форс ерида олтин ва кумуш идишларни синдириб юборишга амр бериб, улардан шароб ичишни қатъиян таъқиқлагач, шиша идишлар (қадаҳ, жом)да шароб ичишни ёқтирмайдиган Ҳусайннинг мавлоси Феруз: «Ўша буйруқда моддаси омукта бўлган идиш ҳақида эсланганми?» деб сўрабди.

Шу тариқа унга кумуш ва мис аралаштириб, жом-қадаҳ ясашибди. Кейинчалик ундаги кумуш ўрнига

кўрғошин кўйишиб ўрганишдан ва уларни идиш-товоқлар ва қадаҳлар, обдаста, сув солинадиган кўза, дастшув, тос-кир ювадиган жомашов кабиларга истеъмол қилина бошланди. Чунки у занглаш ва кир бўлиш хусусиятидан бир оз бўлсада узоқроқдир. Сижистон (Сийистон) аҳли бу нарсаларни яшада жуда устаси фаранг бўлишади ва уни қандай ишлатишни ўрнига кўйишади. Саффорийлар эса бу хунарга ўз ҳукмдорларидан олдин эришганлар.

ИККИ ДОНА МАРВАРИД

Мана энди айтмоқчи бўлган гапимиз ас-Саффоҳ билан Умм Солма ал-Маҳзумия ўртасида рўй берган. Аёл унинг олдида ўз қавминини мақтаб фахрланиб гапирган, ас-Саффоҳ бўлса ўзининг маволийси бўлмиш Амора ибн Ҳамза билан фахрланиб мақтаниб қолган. Бу ердаги воқеа билан аввалгиси ўртасида унчалик фарқ ҳам йўқ. У ерда фақат халифа билан унинг хотини номи бўлак холос.

Айтишларича, Қутайба ибн Муслим Бухоро чегарасидаги Пайкент қалъасини эгаллаган, у ердаги оташхонада икки дона марварид топган.

Уша оташхона кохинлари — ҳарбузлар эслашларича, шу оташхона томига икки қуш келиб қунган, кейин яна бир марта ўнган, сўнг мана шу икки марварид донасини ташлаган. Қутайба уларни ал-Ҳажжожга юбориб, у билан бирга унинг қиссасини ҳам ёзиб жўнатган. Бунга у жавоб ёзган, унда айтилишича шундай дейилган: «Мен сўйлаган қиссангни тушундим. Уша икки марварид донасига жуда ҳам ажабландим, кейин ўша икки паррандага таажжубландим. Буларнинг ҳаммасидан ҳам энг ажойиб — сенинг бу билан бизга кўрсатган саховатингдир, э Абу Ҳафс, саломат бўлгин!»

ШАТРАНЖ ВА ИНЪОМ

Бунинг ҳаёти унинг ўлимига ўхшаш, деганларидек, Бошингга ур иккала қўлларинг билан!

Бу қадимий байтлар тилларга тарқалиб, ҳар бир нарсага масал сифатида ишлатиладиган бўлди. Ҳатто шатранж ўйинлари пайтларида бирор бир мақсадсиз, одат тариқасида қайта-қайта ўқиладиган бўлди.

Ибн Ҳамдун ан-Надимнинг гапларига қарганда, кун-

лардан бир кун у ал-Муътадид¹ билан шатранж ўйнаб ўтирган экан. Шу пайт Убайдуллоҳ кириб келиб, ундан бир нарсага изн сўрабди. Кейин у худди шунга ўхшаш пайтларда бўладигандай буйруғини олиб кетибди. У кетгандан сўнг ал-Муътадид ёддан «Бунинг ҳаётининг ўлимига ўхшаш», деб ўша шеърни ўқий бошлади. У шатранжини ўйнаб, ўйин борасида ўша шеърни қайта-қайта ўқийверибди. Бу пайтда ал-Қосим бошқа иш билан унинг олдига келди, ал-Муътадид бўлса шеърни ўқиб, ўйинга берилиб ўйнаб, унинг келганини ҳам пайқамай қолди. Ибн Ҳамдун усталик қилиб унинг келганини билдириб қўйди. Шунда ал-Муътадид бошини кўтариб, уни кўрдию унинг олдида ўсал бўлиб шундай хижолат чекдики, ҳатто юзлари қизариб кетди. Шунда халифа унга деди: «Э Абу-л-Ҳусайн! Хижолаткашликдан у куня¹ билан юрадиган бўлди. Нега сен ундай номаъқулнинг тилини қирқиб олиб, бу билан балони ўзингдан даф қилмайсан?!»

Ал-Қосим тезда қайтиб кетди, у фурсатни қўлдан бермай, Ибн Бассомга нисбатан бирор нарса ўйлаб топшини чоғлаб қўйди.

У одамларига буюриб, тезда уни қидириб топдириб, ундан қасд олмоқчи бўлди.

Ибн Ҳамдун бундан даҳшатга тушиб, ҳатто қўллари калтирай бошлади, шу иш сабаб бўлиб Ибн Бассом бирор фалокатга йўлиқмасин деб, унга раҳм келти, ҳатто шатранжини ҳам яхши ўйнай олмади. Бунини кўриб ал-Муътадид:

— Хўш, сенга нима бўлди? — деб сўради.

У жавоб қилди:

— Э амирал-муъминин, ал-Қосим ёниб ўчакишиб жаҳли чиққандан ал-Бассомнинг тилини кесиб олмасе, деб кўрқаман, ваҳоланки у киши олижаноб шоирлардан саналади. Бордию унинг бошига бирор фалокат тушса, бунинг учун амир ал-муъмининни айбонлашди.

Шунда амир ал-муъминин ал-Қосимни ҳузурига чақиртирди, кейин ундан ал-Бассомга қандай жазо берганини сўради. У айтди: «Мен Муънисга уни келтириб, тилини кес», деб топширдим.

— Лекин биз, — деди ал-Муътадид, — унга яхшилик

¹ Араб халифаларидан, 892 йили тахтга минган.

¹ Куня — отани ўзлининг исми билан аташга айтилади. Чунончи, Ҳасаннинг отаси бўлса — Абу-л-Ҳасан, Алининг отаси бўлса — Абу Али деб аташи куня дейилади.

қилишни буюрамиз, аксига унга мукофотлар бериб, иззат-икром қил, бу билан унинг устидан кулганингни ювдириб, мадҳ қилишга айлантирасан.

Шунда у айтди:

— Э амир ал-муъминин, агар сен уни яхшироқ билганингда ва сўзларини эшитганингда эдинг, ҳеч иккиланмай, тилини шартта қирқиб олган бўлардинг.

Ал-Муътадид унинг айтмоқчи бўлганини тушуниб, кулиб қўйди:

— Худди шунинг учун ўша кўлни бузишга амр қилдик. Сен уни ҳузурингга чақиртиргинда, уч юз динор чиқариб бер, бу эса биз учун ҳарқанақа индан ҳам аъло бўлади.

У шудай қилди, унга инъомлар бериб, Саймара баридига бошлиқ қилиб тайинлади. Шу билан у то ал-Муътадид ҳукмронлигининг сўнгги кунларигача ўша ерда қолди.

МУНДАРИЖА

Берунийнинг нақл ва ҳикоятлари	3	Гаввос	35
Туяқуш ютган ёқут	6	Дарвозаси нуқ қалъа	35
Қолдаги тош	7	Олмос	36
Сайилбоб жой	7	Қизил олтин гугурт	37
Калаг	8	Икки соққа	37
Қизил ёқут ва ҳиқичоқ	9	Халифа хотини ва ятима дури	38
Бошьяланг девона	11	Қора доғли марварид	41
Сопи қизил ёқутли пичоқ ва «жабал»	12	Мунчоқ	42
«Туя подаси» ва вазир ал-Аббос	13	Туяқаш	43
Ёқут тасбеҳ	13	Собит қидам	43
Холдса	15	Бекитилган меш	44
«Исмоилий» узук	17	Қабиҳа	46
Ёқут қиймати	18	Бир халта жавоҳир ва фолбин	46
Ёқут ёруғида китоб уқиш	20	Чол ва чумчуқ	49
Гадей	20	Зумуррад қадаҳ	50
Гавҳар ўрнида	23	Ҳазина қишиқ	50
Қийик шакли	24	Дарё	50
Икки ҳилол	24	Зумуррад асо	51
Кавак	25	Уйдирма ва пушаймон тоши	52
Забаржаддан ясалган	25	Парта тош	55
Умарнинг улуши	26	Яшил тош	55
Хонтахта	28	Феруза	55
«Мушук»	29	Мунчоқтош	56
Дарра	30	Ой тошлари	58
Қабр ва либос	31	Биллур	58
Эритма	31	Асалари	59
Енган хазина	32	Олти қирралик қубба	60
Ёзув	33	Искандар ва шиша	60
Муз кевеш	33	Ҳазина	61
Бургут тоши	33	Уч бор урилган кўприк	62
Кўзгу	34	Бошоқ	63

Ҳаётда учрайдиган нарса	63	Елгон	79
Маржон илдизи	64	Шарғур	79
Қотган сув	65	Хуттал тоғларида	80
Ари чаққанда	65	Зарубон ва Қашмир	80
Заҳарга қарши даво	66	Тимсоҳли кўл	82
Балодан халос бўлиш	67	Қизил олтин	82
Така тоши	67	Бадавий кийиги	83
Мўмиёй	68	Занжий сурури ва олтин	85
Қушбеги ва лочин	70	Темир едиринш	86
Шаложа	71	Учар чақмоқ	87
Илон мунчоқ	72	Парча тилла	87
Соч тарашлайдиган тош		Симоб	88
баёни	73	Лахта қўрғошини	88
Емғир ёғдирувчи тош	74	Авалашма	90
Ҳавоси ажиб ўлка	75	Икки дона марварид	90
Дўл тоши басини	77	Шатранж ва инъом	91
Зодагонлар ўлса	78		

АДАБИЙ-БАДИИЙ НАШР
АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ
ФЕРУЗА

(Жавоҳирлар ҳақида нақл ва ҳикоятлар)

Ўзбек тилида

АБУ РАЙХАН БИРУНИ
ФЕРУЗА

Мусаввир Темур САЪДУЛЛА
Техн. муҳаррир Мирзиёд ОЛИМ
Мусаҳҳиха Знеда Лагифхон қизи.

ИБ № 67

Теришга берилди 30.03.1993 й. Босишга рухсат этилди 5.06.1993 й.
Бичими 84X108^{1/32}. № 2 босма қоғози. Юқори босма. Шартли босма
табоғи 5,04. Нашр табоғи 5,6. 25000 нуска. Баҳоси келишилган
нархда. Буюртма № 107. Шартнома 7054.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасининг А. Қодирий
номидаги халқ мероси нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси,
30-уй.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси ҳузуридаги
Тошкент китоб-журнал фабрикасида босилди. 700194. Тошкент,
Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1.